

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Структура та діяльність Кременецького ліцею в системі освіти
Другої Речі Посполитої

Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконав:
студент 6 курсу, групи 602
Спеціальності 014 Середня освіта (історія)
Палійчук Михайло Романович
Керівник: к.і.н., доц. Скорейко Г.М.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ.....	13
1.1. Утворення, структура і засади функціонування Кременецького ліцею.....	13
1.2. Кадрове забезпечення та учнівський склад.....	31
РОЗДІЛ II ОСВІТНЯ, КУЛЬТУРНА І НАУКОВА РОБОТА.....	48
2.1. Навчально-виховний процес.....	48
2.2. Культурно-просвітницька діяльність.....	68
ВИСНОВКИ.....	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	102

ВСТУП

Актуальність теми. Особливе місце у формуванні взаємовпливів та наслідків міжкультурних зв'язків різних народів та держав для України займає ХХ ст. наповнене складними процесами інтеграції зумовленими військовим, політичним та ідеологічним протистоянням.

Політична традиція попереднього століття якнайшвидше інтегрувати до свого складу нові території супроводжувалася як природнім поширенням органів та системи влади із залученням ідеологічних засобів, так і знищенням та невілюванням національних особливостей, що призвело до значних втрат на рівні національної свідомості багатьох народів.

Зміна пріоритетів міжнародної політики наприкінці ХХ – початку ХХІ століття значно піднесла роль національних культур та взаємних культурних традицій, вбачаючи в цьому міцний фундамент європейської інтеграції. З огляду на це, науковий інтерес викликає вивчення культурно-освітніх традицій міжвоєнної Польщі, до складу якої входили Західна Волинь, Східна Галичина, Полісся, Холмщина та Підляшшя.

На користь необхідності та важливості вивчення інтеграційних процесів, характерних для міжвоєнної Волині ХХ ст., свідчать проблеми, що постали на сучасному етапі перед Україною як незалежною країною. Якщо інкорпорація до складу іноземної держави в попередньому столітті загрожувала повною чи частковою асиміляцією національних меншин, то тепер постають питання збереження національної самобутності народів в умовах загальноєвропейського історичного простору. Щоб уникнути таких проблем, слід добре вивчити та проаналізувати події минулого, тому що його уроки актуальні для розв'язання теперішніх завдань української політики та дипломатії.

З огляду на це особливої уваги заслуговують питання розвитку освіти. Освітні процеси завжди були віддзеркаленням політики держави та визначником соціального та культурного рівня життя населення.

Освітня, культурна та економічна діяльність Кременецького ліцею мала великий вплив на волинське населення. В комплексі ця робота віддзеркалювала

державну політику і в такий спосіб сприяла формуванню нового суспільства. Впроваджуючи загальнодержавні ідеї, польська влада зіткнулась з численними проблемами та опором з боку місцевого люду, який більшість змін сприймав як прояв колонізації.

Актуальність теми дослідження виходить також із ступеня її наукової розробки. Проблеми пов'язані з діяльністю Кременецького ліцею 20-30-х рр. ХХ ст. та його ролі у формуванні системи освіти міжвоєнної Волині досі не були предметом окремого дослідження. Це зумовило також необхідність залучення в науковий обіг значного масиву архівних документів, що не були виявленими та опрацьованими.

Об'єктом дослідження є Кременецький ліцей в системі освіти міжвоєнної Польщі.

Предметом дослідження є структура та засади діяльності Кременецького ліцею, організація навчально-виховної та культурно-просвітницької діяльності.

Мета і завдання дослідження Висвітлити особливості діяльності Кременецького ліцею в період 1920–1930 рр.

Для досягнення мети визначено такі завдання:

- ✓ прослідкувати місце Кременецького ліцею в системі міжвоєнної освіти на Волині;
- ✓ висвітлити організаційну структуру Кременецького ліцею та адміністративні засади його функціонування;
- ✓ проаналізувати навчальний та освітньо-виховний процес, що проходив у рамках діяльності Кременецького ліцею;

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1918 р.: відродження Другої Речі Посполитої, становлення різних сфер суспільно-політичного життя та приєднання західноукраїнських земель до її складу. Верхньою межею дослідження є 1939 рік, коли з початком Другої світової війни на українських землях встановлюється радянська влада та припиняють діяльність усі заклади та установи Кременецького ліцею.

Історіографічна база роботи

Особливості розвитку земель у міжвоєнний період, проблеми суспільного, економічного та культурного життя населення завжди викликали інтерес у науковців. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії знайшли відображення процеси пов'язані зі станом розвитку освіти та культури цього періоду. Існують праці, присвячені роботі окремих навчальних закладів Волині, однак діяльність Кременецького ліцею майже не вивчена.

Загалом, матеріали, на основі яких написано магістерську роботу, можемо поділити на кілька груп.

Політика Польщі міжвоєнного двадцятиліття знайшла відображення в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, серед яких виділяється дві основні групи – дослідження українських та радянських істориків і праці зарубіжних (польських) дослідників. Варто також зазначити, що наявна історіографія представлена переважно роботами з проблем освіти та шкільництва Другої Речі Посполитої і волинських земель, які входили до її складу, оскільки окремих узагальнюючих робіт про Кременецький ліцей до цього часу немає.

Освітні проблеми міжвоєнного періоду на західноукраїнських землях висвітлюються у роботі Л. Зашкільняка, М. Крикуна «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів». Автори аналізують загальний стан розвитку освіти й шкільництва в Польщі, а також подають основні етапи розвитку цієї галузі. В роботі також характеризується становище освіти на українських землях у складі Другої Речі Посполитої [139].

До загальних праць з цієї проблематики належить також робота В. Кондратюка, О. Зайцева, І. Верхоляка, Л. Хоми «Суспільно-політичне життя в Україні в 20-30 роках ХХ століття» [141], в якій аналізуються окремі аспекти розвитку українського соціуму в міжвоєнні роки.

Політика полонізації висвітлена в роботі львівського історика Ю. Сливки. У своїй праці «Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939 рр.)» [157] автор дає характеристику діяльності польських урядовців на західноукраїнських землях, оцінює стан розвитку шкільництва.

Важливим моментом у книзі є висвітлення діяльності двомовних шкіл і їх вплив на розвиток свідомості та рівня освіченості українців.

У дослідженнях С. Макарчука «Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму» [145] та Л. Корнійчука «Становище трудящих західних областей України під владою панської Польщі» [142] розкрито особливості соціально-економічного розвитку краю та політику польського уряду щодо українського населення.

Уваги заслуговує монографія В. Литвина «Тисяча років сусідства і взаємодії» [144], присвячена сучасному осмисленню й узагальненню тисячолітнього досвіду співіснування українського і польського народів. На думку автора слід продовжити багаторічні дослідження «білих плям» в історії українсько-польських взаємин.

Історія навчальних закладів окремих міст Волині відображена в деяких монографічних роботах. Про стан розвитку освіти та навчальні заклади Луцька у міжвоєнні роки дізнаємось з роботи О. Михайлюка та І. Кічія «Історія Луцька» [146]. Тут розкрито основні аспекти польської освітньої політики стосовно навчальних закладів міста, висвітлено їх діяльність.

Розвиток освіти на Кременеччині охарактеризував історик та краєзнавець Г. Чернихівський. У своїй праці «Кременеччина від давнини до сучасності» він систематизував навчальні заклади міста міжвоєнного періоду, дав коротку характеристику шкіл з погляду їх національної приналежності та соціальної структури [159]. Натомість автор не висвітлив питання діяльності Кременецького ліцею 20-30-х рр.

Проблематика розвитку освіти знайшла також відображення в ряді публікацій з історії Волині. Так, автор статті «З історії шкільництва в Західній Україні у 1921–39 рр.» С. Пономаренко характеризує стан освіти в міжвоєнний період, вказує на полонізаційні процеси в освітньому житті Волині [155]. Подібні питання піднімаються у статті «Суспільно-політична ситуація на Волині у 20-их роках ХХ ст.» [156] цієї ж авторки.

Проблеми полонізації торкається і дослідник П. Ткачук на сторінках праці «Політика уряду Польщі у галузі народної освіти на Волині (1919–1939 рр.)», з якої можна почерпнути статистичні дані про стан шкільництва в регіоні [158].

Серед широкого спектру проблем питання двомовності в навчальних закладах висвітлено в статті В. Панасюка «Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920–1930-их роках» [154] і «Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті роки: до проблеми польсько-українського порозуміння» [153].

Про польський вплив на культурний розвиток краю та зміни політичного курсу дізнаємося з роботи Ю. Крамара «Освітня політика Воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині» [143].

Складнішими є питання висвітлення діяльності Кременецького ліцею 1920–1939 рр. Досліджень про Кременецький ліцей міжвоєнного періоду майже немає, оскільки тема до цього часу не вивчалась. Єдиною опублікованою працею, в якій частково розповідається про Кременецький ліцей міжвоєнних років, є робота С. Коляденко «Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.)» [140]. Авторка побіжно згадує про структуру ліцею, його викладацько-учнівський склад, а також навчальний процес. Однак ця інформація потребує значного уточнення і розширення.

Окремі напрямки діяльності Кременецького ліцею у міжвоєнні роки цікавили М. Гетьманчука, який у статті «Питання належності фондів Кременецького ліцею у відносинах Української СРР з Польщею в 1921–1923 рр.» [138] аналізує питання спадкоємності ліцею XIX та XX ст., однак проблеми функціонування Кременецького ліцею автор не порушує.

Соціально-економічне та політичне становище українців на волинських землях у період між двома світовими війнами знайшло відображення в узагальнюючих працях з історії Української РСР та виданнях енциклопедично-наукового характеру. В цих працях розглядаються проблеми Західної України, яка у міжвоєнний період знаходилася під владою Польщі, зокрема, чимало місця відведено й безпосередньо Волині. Загальна характеристика стану та розвитку освіти на Волині подана в «Історії міст і сіл Української РСР» в 26 томах [2] та

«Українській Радянській енциклопедії» в 17 томах [7]. Тут можна знайти дані про кількість шкіл у регіоні та рівень освіченості населення, а також згадуються основні проблеми, з якими зіткнулось шкільництво у міжвоєнні роки. Теоретичний матеріал базується на достатньому фактажі.

Додатковим матеріалом для дослідження політики Другої Речі Посполитої на українських землях та діяльності Кременецького ліцею служили тези і матеріали доповідей та повідомлення конференцій від місцевого до міжнародного рівня.

У матеріалах науково-практичної конференції «Місто Кременець в історії освіти, науки і культури» [4] опубліковано статті які розповідають про діяльність Волинського та Кременецького ліцею. Дані дослідження цінні тим, що в науковий обіг введено чималу кількість раніше недосліджених документів та матеріалів краєзнавчого характеру. Хоча інколи такі друковані матеріали носять суперечливий характер, виявляється неточність окремих фактів, суб'єктивна позиція автора до тієї чи іншої події, але ці розвідки дали можливість підняти певний пласт суто краєзнавчого матеріалу, в деталях дослідити окремі моменти життя міста та його мешканців.

Важливими для розкриття проблеми є матеріали міжнародних конференцій, присвячених українсько-польським відносинам. Це, зокрема, публікації видані у збірнику «Україна – Польща: важкі питання» [6], які різносторонньо аналізують проблеми польської політики на Волині, висвітлюють питання українсько-польських стосунків, проливають світло на важливі історичні події. Однак практичного використання для висвітлення проблем системи освіти чи діяльності Кременецького ліцею в міжвоєнні роки ці матеріали не мають.

Таким чином, українська та радянська історіографія висвітлила проблеми українських земель, що перебували під владою Польщі в міжвоєнні роки. Різноманітні аспекти соціально-економічного, культурного та політичного життя регіону, представлені в роботах вчених та дослідників, а це в свою чергу дозволяє в достатній мірі вивчити існуючі питання.

Друга група матеріалів – зарубіжна (польська) міжвоєнна історіографія ґрунтовно висвітлює питання розвитку освіти та шкільництва. З наукових праць можемо дізнатися про формування освітньої системи, основні принципи та форми їх роботи, концепцію виховного процесу.

В роботі «Oświata i szkolictwo w Rzeczypospolitej Polskiej» [15] чітко визначено адміністративний шкільний поділ на окремі округи, окреслено структуру освіти, визначено школи за їх освітнім типом, зазначено форми власності та групи, на які ділились освітні заклади різного типу.

Видання «Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (tymczasowy)» [19] досить детально подає навчальні плани та програми гімназій. У передмові окреслено основні напрями діяльності навчальних закладів цього типу, а також завдання, що ставились перед ними. В роботі подано не лише перелік дисциплін та кількість годин, а й інструкції щодо викладання того чи іншого предмету. Розроблені також методичні рекомендації для вчителів-предметників із повним описом завдань навчальної дисципліни та їх практичне втілення.

Відомості про організацію освітнього процесу в перші роки становлення польської держави (проект шкільництва Ксаверія Прауса 1919 р.), про утворення загальноосвітніх шкіл, їх класифікацію, а також основні завдання освіти можемо почерпнути із двотомної праці Р. Врочинського «Dzieje oświaty Polskiej (1795–1945)» [190], яка видавалась двічі – в 1980 та 1996 рр. В монографії ґрунтовно описана суть шкільної реформи, проблеми функціонування освіти для дорослих, проаналізовано розвиток педагогічної науки.

Цілісні дослідження про стан освіти на українських землях, що входили до складу Польщі, знаходимо у монографіях польських авторів. До них слід віднести, насамперед, роботу С. Мауерсберга «Szkolnictwo powszegne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939» [173]. У монографії висвітлюються різносторонні аспекти освітньої політики щодо українських земель, наводяться статистичні дані щодо кількості населення та його освітнього

рівня, характеризуються процеси становлення школи та її проблем на різних етапах розвитку.

Ця проблематика піднімається і в роботі М. Іваницького «Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939» [169]. Робота дає характеризує розвиток освіти західноукраїнських земель у міжвоєнні роки. Окремі розділи монографії відображають рівень життя українського населення та культурно-освітні процеси в регіоні.

Про кураторів ліцею дізнаємося з багатотомного «Polski Słownik Biograficzny» (т. XXVI, т. XXVII) [16; 17].

Таким чином, історіографія даної проблеми представлена роботами вітчизняних і зарубіжних дослідників. У своїх працях вчені різнобічно висвітлили основні аспекти розвитку освіти в міжвоєнні роки ХХ ст. Слід зауважити, що важливе місце відведено роботам, які характеризують нормативно-правову базу та піднімають концептуальні питання розвитку цієї галузі.

Джерельна база

Основу джерельної бази склали опубліковані матеріали. За їх допомогою можемо проаналізувати етапи діяльності ліцею, його структуру, а також виховну роботу закладу.

«Liceum Krzemienieckie: dawne zasługi – nowe obowiązki» [18] – це своєрідні програмні засади діяльності Кременецького ліцею, упорядковані куратором Ю. Понятовським. Документ складається з конкретних програмних положень щодо функціонування Кременецького ліцею ХХ ст. та ролі Волинського ліцею ХІХ ст. у збереженні освітніх традицій. Важливим і практично єдиним цілісним джерелом про адміністративні засади діяльності Кременецького ліцею є «Organizacja administracji» [178] в якій вміщено схему структури ліцею та охарактеризовано всі його підрозділи.

Важливим джерелом є статистичні матеріали, які відображають стан освіти і шкільництва на західноукраїнських землях в період міжвоєнного двадцятиліття. До них слід віднести узагальнюючу роботу «Statystyka szkolictwa (1932–1933)»

[21], видану головним статистичним відділенням у Варшаві. У праці відображено загальний стан розвитку освіти.

Більш чисельною групою джерел є спогади. Перш за все це робота М. Сивіцького «Записки сірого волиняка» [122] в якій аналізується стан шкільництва на Волині в 1921–1939 рр. Окремо автор характеризує діяльність народного університету в Михайлівці (навчальний процес, контингент слухачів) та дає власну оцінку роботи цього закладу, враховуючи ідеологічний підхід до його функціонування та визначаючи роль народних університетів у полонізаційних процесах.

До мемуарних робіт, які безпосередньо характеризують діяльність ліцею, слід віднести праці викладачів, учнів ліцею та власні видання освітнього осередку.

Передусім слід проаналізувати публікації, вміщені в кількох виданнях «Biesiad Krzemienieckich» – невеликих збірок публікацій випускників та викладачів Кременецького ліцею, які мешкали в Західній Європі.

Власні спогади про Кременець міжвоєнного двадцятиліття та діяльність ліцею містяться в публікації К. Грошинського «Мój Krzemieniec» [127]. У статті аналізується діяльність навчальних осередків ліцею, зазначається кількість учнів та їх віросповідання.

До окремого виду джерел відносимо пресу 20-30-х рр. ХХ ст. Матеріали періодики дозволили більш детально проаналізувати питання функціонування Кременецького ліцею розглядаючи його у розрізі державної політики, а також висвітлити окремі питання виховної діяльності закладу. Загалом періодику про Кременецький ліцей можемо поділити на українську, польську та періодику Кременецького ліцею.

Українська міжвоєнна преса, в якій згадується діяльність Кременецького ліцею представлена газетами «Українська нива» та «Волинський календар».

Господарську діяльність ліцею частково описано у статті «З Волинського життя» [26], про урочисті події дізнаємося з публікації «У століття «Пана Тадеуша» [29].

«Волинський календар «Рільник» інформує читача про «Народний Університет в Ружині» [28] та «Кременецький Ліцей» [27].

Польська періодична преса, що висвітлювала діяльність Кременецького ліцею, представлена *Przegląd Lubelsko-kresowyj*. «*Migawki kresowe*» – це рубрика, в якій трапляється інформація про Кременецький ліцей [65; 66].

Про окремі напрями роботи ліцею дізнаємося також з «*Przegląd Wołyński*». Тут є інформація про музичні курси [56; 76; 30], народні університети [72], спортивне життя учнів ліцею [51], урочистості, проведені Кременецьким ліцеєм [98], зібрання його випускників [118].

Таким чином, історіографія та джерельна база є достатньою для написання магістерської роботи.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, чотирьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ

1.1 Утворення, структура і засади функціонування

Кременецького ліцею

Поштовхом для відкриття Кременецького ліцею в 1919 р. стали клопотання до Цивільного відділу волинських земель і Подільського фронту під керівництвом головного комісара Антонія Мінькевича. 8 квітня 1920 р. за участю представників уряду, вищих навчальних закладів, наукових і культурно-освітніх товариств було проведено нараду, на якій ухвалено рішення про відкриття Кременецького ліцею. Для організаційної роботи було створено спеціальну комісію [187, с. 107]. Тимчасовим керівником організації Кременецького ліцею було призначено Теодора Міновського [196, с. 36].

Указ про відкриття Кременецького ліцею з'явився 27 травня 1920 р. У ньому говорилось: «Відроджена Річ Посполита шукає власний шлях, щоб виховати нове покоління громадян, що служитимуть державі. Частиною цієї роботи є використання традицій великих попередників, особливо тих справ, що стосуються відкриття нових виховних закладів, які мають відродити польський дух. У цій важливій роботі, яка спрямована на відродження Вітчизни, значну роль має відіграти Кременецький ліцей, створений в знак пам'яті Т. Чацького і крайової польської спільноти. Сьогодні він постає для життя, аби і надалі жила велика думка його засновників і процвітала в нових умовах з тією ж старанністю, що і в попередні роки, з тією ж службою на користь науки, Вітчизни і честі» [20, с. 46].

Відкриття ліцею мало важливе значення не лише для Кременця, а й для всієї Волині. Передусім, на нього покладались завдання подолати малоосвіченість і неписьменність місцевого населення. Вагоме значення мало також вирішення ідеологічних питань щодо приєднаних земель.

В указі акцентувалося на відродженні ліцею та слави його попередника – Волинського ліцею першої третини XIX ст., традиції якого в Кременці були

відчутними й до того часу. Пройшовши крізь гостру полеміку кінця XIX ст., слава про «Волинські Афіни» утвердилась в суспільному житті, й на початку XX ст. була досить вагомою.

Поява указу Ю. Пілсудського збіглася з початком роботи спеціальної російсько-українсько-польської комісії, яка розглядала питання передачі польській стороні культурних цінностей періоду поділів Польщі. Особливо гостро стояли питання повернення фондів давнього Волинського ліцею, на які претендувала відновлена Польща. Одним із мотивів щодо передачі матеріалів Волинського ліцею XIX ст. було те, що відроджений лицей XX ст. є прямим спадкоємцем навчального закладу, створеного Т. Чацьким. Однак, врахувавши особливості створення, діяльності та закриття ліцею, українські експерти прийшли до висновку, що підстав для передачі польській стороні фондів Кременецького ліцею немає [138].

Другим незаперечним аргументом щодо необхідності подібного центру польська сторона вважала наявність своєї спільноти, що мешкала на цих землях. Наголошувалося, що для повноцінного життя громади потрібен осередок, який би гуртував її членів. Однак основною метою відкриття ліцею було прагнення інтеграції т. зв. «східних кресів» в нові територіальні межі країни та її державну політику.

У самому указі проводилася паралель між ліцеєм XIX ст. та новоствореним закладом. Це свідчило про прагнення довести успадкування Кременецьким ліцеєм слави «Волинських Афін». Спеціально для цього новим польським культурно-освітнім центром Волині було обрано Кременець. Підтвердженням цієї думки є рядки з преамбули одного з документів: «На Півночі відновлений Віленський університет, а на наших південних кресах – Кременецький лицей» [20, с. 46]. Таке порівняння було зумовлено бажанням ототожнити давній лицей із закладом, що розпочинав свою роботу в 1920 р. Волинський лицей у першій третині XIX ст. за своїм рівнем та значенням прирівнювався до Віленського університету: тоді він був єдиним на Правобережній Україні, роль якого в розвитку освіти і культури

була неоціненною. Отже, відродження ліцею мало ще й символічне політичне значення, що було ефективно використано новою владою.

Для формування матеріально-технічної бази ліцею було передано рухоме і нерухоме майно: Кременецьке лісництво з орними землями та луками в селах Тетильківці та Соснівка, Радивилівське, Дублянське, Миколаївське лісництва Дубенського повіту та лісництво в Суражі Кременецького повіту.

Ліцей також отримав маєтки з орними землями, луками, лісами в Білокриниці та Лідихові Кременецького повіту. В самому Кременці в користування ліцею надали 8,30 га землі із забудовами. Це була територія шкіл, костелу і кількох приватних будинків. Крім того, заклад отримав ще 7,50 га землі в місті поблизу села Жолоби. Надання матеріальної допомоги було передбачено указом Ю. Пілсудського, а фінансова допомога надходила від уряду. Окрему статтю на видатки від органів місцевого самоуправління підписав керівник Комісії волинських земель Антоній Міньковський.

Мета діяльності ліцею виходила з тексту самого указу: «Служіння на користь Вітчизни, науки і честі». Цей вислів, що згодом став девізом ліцеїстів, мав визначити основний напрям роботи закладу, а також стати основою його суспільної та політичної діяльності, приховуючи головні політичні цілі польської влади стосовно приєднаних земель.

Щодо завдань, то вони виходили з освітніх та ідеологічних орієнтирів відродженої Польської держави. Згідно з розпорядженням Міністерства віросповідань і публічної освіти, завдання Кременецького ліцею стосувались шкільництва та культурно-освітньої роботи, а також господарської діяльності. Загалом вони зводились до організації шкіл і визначення характеру їх діяльності, відбору викладачів та учнів, вибору методів навчання, організації позашкільного та позанавчального процесу і виховання учнів у найкращих освітніх та культурних традиціях. Програмні засади новоствореного осередку були викладені в роботі Ю. Понятовського «Кременецький ліцей – давні заслуги – нові обов'язки». В статті визначались шляхи використання традицій Волинського ліцею, а також основні напрями його роботи [79].

Особливістю ліцею було те, що він мав поєднати кілька освітніх рівнів, які сприяли б поширенню освіти серед різних верств населення та їх всебічній підготовці. Цілісність такої структури дозволяла краще реалізувати освітні та ідеологічні плани держави.

Про ідеологічну спрямованість навчального закладу свідчить завдання відбору вихованців. Щодо обрання методів навчання, то в першу чергу йшлося не про їх відмінності чи унікальність (навчання в усіх школах ліцею здійснювалось за державними програмами), а про їх пристосування до існуючих місцевих реалій. Слід зазначити, що рівень освіти на Волині на початку 20-х років був досить низьким і поступався загалом й без того не високому рівню по всій Польщі. Для усунення існуючих прогалин у школах ліцею мали запровадити своєрідні методи навчання, що були покликані спочатку зрівняти освітній рівень населення Волині з рівнем Польщі та піднести його на якісніший етап розвитку.

Виховання учнів у найкращих традиціях передбачало підготовку гідного громадянина Польщі, тому проголошувалось комплексне завдання – «підготовка працівника нового типу» [165, с. 117]. Оскільки мова йшла про польські традиції, то для українських земель це становило небезпеку поступового ополячення та окатоличення місцевого люду.

Організаційні засади діяльності Кременецького ліцею були юридично оформлені розпорядженням Ради міністрів від 10 серпня 1922 р. [179, с. 12]. Згідно з цим документом Кременецький ліцей повністю підпорядковувався Міністерству народної освіти і віросповідань, його виконавчим органом призначалася кураторія, до складу якої входили представники Міністерств народної освіти і віросповідань, сільського господарства та земельних реформ і представник громадськості Волинського воєводства. Тоді ж ліцею було надано статус юридичної особи, яка мала право самостійно вирішувати суспільні, навчальні та освітньо-культурні проблеми [179, с. 12]. Керівництво господарськими справами відбувалось за погодженням з Міністерством фінансів. Державні навчальні та виховні заклади, що входили до складу ліцею, були вилучені з підпорядкування Волинського шкільного округу. Для їх керівництва

призначався візитатор (з 1934 р. – куратор), який мав права й обов'язки куратора шкільного округу [179, с. 13].

Активна підтримка Кременецького ліцею державою сприяла відбудові давніх приміщень колишнього ліцею. Консерваційною комісією м. Любліна в 1925 р. були проведені ремонтні роботи з відновлення і реставрації значної частини головного корпусу ліцею та прилеглих територій.

Організація діяльності ліцею почалася з утворення навчально-виховних та господарських установ. Щодо шкіл, то вони поділялись на загальноосвітні, професійні та заклади для підготовки вчителів.

Навчальна робота Кременецького ліцею виходила з урахування освітніх потреб Волині та з метою впровадження загальнообов'язкового навчання. У 1921 р. Міністерство народної освіти і віросповідань дало дозвіл на відкриття першої школи ліцею – учительської семінарії [85, с. 304] (перший набір становив 72 учні [196, с. 37]), з якої почала формуватись його освітня мережа. Її створення було зумовлено тим, що на території Західної Волині в перші повоєнні роки особливо гостро відчувалася проблема неписьменності і малоосвіченості населення. Проблема незначної кількості шкіл та їх недостатнього фінансового забезпечення посилювалася ще й браком кваліфікованих спеціалістів. Завдання учительської семінарії полягало у підготовці педагогічних кадрів для праці в міських та сільських школах [85, с. 304]. Важливим політичним моментом було те, що ідеологічна, культурна та суспільна орієнтація випускників прямо залежала від освітньо-виховної підготовки, яка прищеплювалася у семінарії. Учительська семінарія належала до середньої ланки в освітній системі Польської держави. Після її закінчення випускники мали право працювати вчителями в загальноосвітніх середніх навчальних закладах. Достатнє кадрове забезпечення середніх шкіл Волині та реформа освіти 1932 р. призвели до зменшення кількості учнів учительської семінарії, а згодом її ліквідації.

Структурним підрозділом учительської семінарії стала школа підготовки майбутніх вчителів, реорганізована в 1924 р. у школу практичних занять [196, с. 37], в якій здійснювалася підготовка учнів до майбутньої діяльності. Такі школи

були своєрідними лабораторіями чи майстернями, що давали практичні навички, а теоретична частина навчання була зведена до мінімуму.

Ще одним навчальним закладом середньої ланки стала гімназія ім. Т. Чацького, відкрита у квітні 1922 р. 60 % молоді, яка навчалась в цих школах приїздила в ліцей з територій, що були під владою радянської Росії. Слід зазначити, що учнями ставали діти різних вікових категорій – від 12 до 26 років [196, с. 37].

У селі Білокриниця (Кременецький повіт) було відкрито середню сільськогосподарську школу з відділами сільського господарства та лісництва. Школа стала однією із семи сільськогосподарських шкіл та однією з двох шкіл з лісничими відділами на території Польщі. Навчання в школі тривало три роки і передбачало велику кількість практичних занять [192, с. 37]. Керівником школи був Генрик Тарновський.

До закладів середнього рівня освіти належала також Білокриницька середня сільськогосподарська школа та середня торговельна школа в Кременці, відкриті в 1922 р. У 1937 р. в місті почала працювати гімназія суспільно-гуманітарного напрямку [85, с. 304].

До мережі навчальних закладів Кременецького ліцею входив також державний педагогіум, що становив проміжну ланку між середньою і вищою освітою. Педагогіуми були закладами нового типу, які виникли після освітньої реформи 1932 р. Випускники педагогіуму мали вищий кваліфікаційний рівень педагогічної освіти, що спрощувало їх вступ до вищих навчальних закладів. Педагогіум Кременецького ліцею був утворений на основі ліквідованого педагогіуму в Любліні і розпочав свою роботу в 1935 р. Згодом йому присвоїли ім'я Юліуша Словацького. Діяльність цього закладу була сконцентрована на гуманітарному та природничому відділах [85, с. 304].

Окрім середніх шкіл, при ліцеї в 1922 р. було відкрито нижчу садівничу школу в селі Сураж та школу гайових (лісників). Щодо останньої, то її функціонування передбачалося лише в разі потреби спеціалістів цього рівня, а тому діяла вона зовсім недовго.

Другим напрямом освітньої діяльності ліцею було професійне навчання, що давало можливість усунути проблеми браку працівників промислових підприємств та сільського господарства. У 1924 р. було підготовлено документацію на купівлю колишнього замку у Вишнівці, для розміщення там середньої сільськогосподарської ремісничої школи із столярним, механічним, електромонтерним, слюсарним відділами. Один із відділів призначався для навчання дівчат. У 1928 р. у селі Смига (Дубенський повіт) було відкрито нижчу ремісничо-промислову школу. Її програма передбачала навчання столярної справи тих учнів, що закінчили семикласну загальноосвітню школу. Курс навчання тривав три роки. Багато часу відводилось практичним роботам у майстернях та на фабриці меблів чи тартаку [192, с. 37]. На 1938 р. професійна освіта в Кременецькому ліцеї була доповнена ліцеєм сільського господарства та лісництва, створеного на основі Білокриницької сільськогосподарської школи, нижчою трирічною садівничою школою в селі Лідихів (Кременецький повіт), сільськогосподарською школою для дівчат у селі Загайці (Кременецький повіт).

Дошкільне виховання дітей на теренах польської держави здійснювалось в передшколах – дошкільних навчальних закладах, які були прототипом дитячих садків. У 1924 р. Кременецький ліцей відкриває першу передшколу. Вона функціонувала при вчительській семінарії і була розрахована на дітей працівників ліцею. У 1927 р. в місті почала діяти друга передшкола [192, с. 30]. Згодом такі установи відкрили в селах Смига та Білокриниця [192, с. 30].

Виховна робота здійснювалась в інтернатах – так називались учнівські гуртожитки. Вони відігравали вагомий роль в освітньо-виховному процесі навчального закладу, оскільки були центрами молодіжного життя і контролювались з боку керівництва за допомогою великої кількості вихователів. З огляду на особливості функціонування Кременецького ліцею, інтернатам відводилось важливе місце в навчально-виховному, громадському та культурному житті закладу. В 1922 р. при Кременецькому ліцеї були створені перші гуртожитки для учнів різних шкіл ліцею, що входили в його структуру. Гуртожитки поділялись на чоловічі і жіночі. В Кременці почали працювати два

інтернати (чоловічий і жіночий), один чоловічий інтернат був відкритий в селі Білокриниця. На перспективу передбачалося відкриття гуртожитку при нижчій садівничій школі та школі гайових у селі Сураж, однак створений він так і не був.

Таким чином, Кременецький ліцей майже за два десятиліття діяльності створив цілісну мережу осередків, які охопили значну територію Волинського воєводства. Межі його освітньо-виховної діяльності охоплювали I, II та III навчальні рівні, що дало можливість залучити до навчання дітей віком від 7 до 21 року.

У 1922 р. при Кременецькому ліцеї було створено бібліотеку. Спочатку її книжковий фонд був нечисленним, однак через кілька років вона вже мала велику матеріальну базу. Їй належало 10500 томів наукової літератури (підручників у бібліотеці не було), книги з давніх книгозбірень, нумізматичні колекції [192, с. 36], стародруки і рукописи XVIII–XIX ст. Значна частина раритетів була подарована. Цінні видання презентував Ізидор Часновський з Риму. Вони склалися із справ К. Шайнохи, робіт К. Сенкевича, Т. Чацького, оригінальних видань на французькій та польській мовах, а також збірника сеймових постанов Речі Посполитої до кінця XVIII ст. «Волюміна Легум» [192, с. 36].

Поряд із відкриттям освітніх закладів ліцей формує спеціальні заклади освіти – так звані народні університети. Вони були експериментальними установами, створеними за зразком датських народних університетів [85, с. 305], що являли собою культурно-освітні центри на селі. Їх створення передбачало підготовку сільського громадського працівника. Вперше такі установи на території Польщі з'явилися ще наприкінці XIX ст., на Волині ж їх почали відкривати лише в 30-х рр. XX ст.

Перший народний університет був відкритий Кременецьким ліцеєм у 1932 р. в селі Михайлівка Дубенського повіту. Його директором була призначена Г. Юршова.

Другий народний університет відкрився в 1935 р. у селі Ружин Ковельського повіту під керівництвом К. Банаха, третій з'явився в 1939 р. в селі

Малинськ Костопільського повіту. Керівництво ним здійснював п. Флешер [186, с. 34].

Першою науковою установою, створеною Кременецьким ліцеєм на Волині, став Музей кременецької землі ім. доктора Вілібальда Бессера, який було відкрито 1937 р. Йому було надано кілька кімнат правого крила приміщення головного корпусу ліцею. Для розгортання дослідницької роботи музею передали цінні книги з фондів бібліотеки та нумізматичну колекцію. Сама експозиція була представлена залами етнографії, природи, давньої історії й археології та залом культури краю. Музейники також розгорнули експозицію історії ліцею, де демонстрували досягнення його працівників та учнів. Першим директором музею став вчитель географії, краєзнавець Францішек Мончак [152, с. 4].

Науково-дослідною установою став також Волинський науковий інститут при Кременецькому ліцеї відкритий у червні 1938 р. Він включав гуманістичну, етнографічну, економічну, господарську та фізико-географічну секції. Інститут був покликаний займатись дослідженням волинського регіону. До його складу входили наукові працівники, вчителі, краєзнавці. За короткий час своєї діяльності ця установа зуміла налагодити контакти з багатьма науковими осередками Польщі, провести кілька експедицій і створити кілька карт та колекцій [148].

Таким чином, у структуру Кременецького ліцею входила ціла низка навчальних, культурних та науково-дослідних установ. Культурно-освітні, виховні та наукові осередки знаходились на всій території Волині. Це дало можливість покращити освітній рівень регіону, зменшити проблему неписьменності та створити належні умови для культурного розвитку населення. В цілому такі зміни позитивно вплинули на суспільне життя Волині.

Успішне функціонування Кременецького ліцею було зумовлене його значним економічним потенціалом. Від самого початку ліцей формувався як багатогалузева установа, метою якої було не лише поширення освіти, а й всестороння господарська діяльність. З наданням Кременецькому ліцею статусу юридичної особи він також отримав самостійність у вирішенні господарських, шкільних і культурно-освітніх питань.

Кременецький ліцей володів великим господарством. Маєтки, які перебували у його віданні поділялись на власні, фундаційні та державні. Власними володіннями ліцей мав право розпоряджатись самостійно (продавати, обмінювати і т. д.), фундаційні та державні були передані йому лише в користування.

Господарську діяльність Кременецький ліцей здійснював за погодженням з Міністерством релігійних визнань і народної освіти та Міністерством фінансів. При цьому заклад перебував на повному самофінансуванні, власні видатки він покривав прибутками, отриманими з господарської діяльності. Бюджет ліцею становив окрему частину державного бюджету.

Свої володіння Кременецький ліцей отримав у два етапи – частину в 1922 р., решту в 1923 р. На 1922 р. географія його діяльності охопила два воєводства – Волинське і Львівське. Це в подальшому сприяло розширенню меж його економічних зв'язків не лише на Волині, а й у Галичині.

Реорганізація господарських володінь ліцею відбулася в 1928 р., коли частину малорентабельних володінь було укрупнено в кілька великих господарств.

У 1930 р. Міністерство сільського господарства на прохання ліцею придбало 1936 га лісу з власних володінь ліцею (на території Дубенського повіту) за ціною 1150000 зл.

У цілому господарство ліцею складалося з лісових володінь, земельних угідь та промислових підприємств. До лісових володінь у 1921 р. входили: об'єднання лісництв т. зв. надлісництва Сураж з трьома лісництвами, лісництва Кременецьке, Білокриницьке, Лішнянське, Почаївське (Кременецького повіту), Бушанське, Смизьке, Радивилівське, Козинське, Княгининське (Дубенського повіту), Дублянське (Львівське воєводство), Мілостовське. Земельні угіддя були представлені фільварками в селах Білокриниця, Лідихів, Тетильківці, Боложіка (Кременецького повіту) та Дворища (Дубенського повіту). До промислових підприємств належали тартак і фабрика виробів з дерева у Львові, тартаки у селах Смига і Сураж, цегельня та вапнярня в селі Білокриниця, вапельня і млини в селах

Лішня, Андрушівка, Іловиця (Кременецького повіту), невеликі промислові заклади в селах Смига і Сураж.

У 1925 р. при ліцеї з'явилися нові відділи – будівельний і технічний. Тоді ж для власних потреб було створено електростанцію, кузню, лазню, чотири кухні, слюсарну, теслярську, шевську майстерні та майстерню для обрізування колод. У 1938 р. при ліцеї почала працювати пожежна служба [92, с. 263].

Крім того, до господарських володінь ліцею входило 24 га т. зв. шкільних земель, які використовувалися для проведення практичних занять учнів.

З часом Кременецький ліцей розширив межі своїх володінь. На 1933–1934 рр. лісові володіння ліцею займали площу 37 859, 34 га і були розташовані в Кременецькому, Дубенському Здолбунівському, Рівненському та Горохівському повітах. Річний обсяг продукції становив 2 млн. зл. На промислових підприємствах працювало 350 робітників.

Станом на 1935 р. ліцею належали землі, будинки й інвентар. До першої категорії належали парки, городи та земля під забудову в Кременці і поблизу села Жолоби, земельні володіння при Калинівці, земельна ділянка у Львові, ліс «Вілія», частина лісництва Теремне, надлісництво Гарби (Здолбунівський повіт). Будинки в Кременці, костел ліцею, адміністративні, шкільні будинки, квартири працівників ліцею, господарські будинки (майстерні, гаражі, пральня, лазня, крамниці, пекарня, склади дерева, стайні і т. д.), три житлових, дев'ять промислових і три господарських будинки (тартак, паркетна і т. д.) у Львові. До інвентарю належали книгозбірня, лабораторні прилади, сільськогосподарський реманент і т. д. [172, с. 18].

Фундаційні маєтки включали в себе землі під лісами (ті, що належали до Білокриницького і Лішнянського лісництв, надлісництв Кременець і Смига (4754 га), фільварками (298 га), парками, городами і т. д. (53 га), меліораційні землі, а також адміністративні будинки лісового господарства, фільварків, сільськогосподарської школи, цегельні і вапнярні та маєток Лідихів [172, с. 19].

Державні володіння складались із земель під лісовими площами на території надлісництв Мілостов, Княгинин, Дубляни, Козин (33218 га), землі під

фільварками Смига, Дворище, Тетильківці, частина Калинівки (1534 га), меліораційних земель на території Смизького та Дворищенського фільварків, будинків на території лісів і тартаків Смига і Малинів, фільваркових будинків [172, с. 19].

Фінансове становище ліцею прямо залежало від діяльності господарського відділу. Основу бюджету складала надходження від власних володінь. Першими за рівнем прибутковості були лісові угіддя. Із загальної кількості лісів, якими володів ліцей (37859,34 га станом на 1935 р.), на власні володіння припадало 230 га, на фундаційні – 4603,44 га, на державні – 33025,90 га. Лісові площі в цілому поділялись на ті, що були безпосередньо під лісами, і ті, які були під луками, торфовиськами і т. д. [172, с. 20].

Лісові площі ліцею знаходились у Кременецькому, Дубенському, Здолбунівському, Рівненському, Луцькому, Горохівському повітах. Ліси були зосереджені в надлісництвах (відповідно до природних зон) – Волині: Мілостов, Дубляни, Княгинин і Козин; Малого Полісся – Смига, частково Гарби і Козин; Волинського Поділля – Кременець, Сураж.

У 1936 р. лісова площа збільшилась, вона становила 38463,40 га. 89 % площ були безпосередньо під лісом, 11 % – площі, не вкриті лісовими насадженнями. До цих площ належали землі (2745,26 га), луки (198,55 га), городи і сади (51,65 га), каменоломні і промислові установи (19,61 га), стави (233,15 га), дороги, рови, яри, болота і т. д. (1032,12 га).

Лісове господарство ліцею поділялось на вісім надлісництв, кожне з яких мало в середньому 5 тис. га землі (від 2,7 тис. до 8 тис. га). Окремо виділялось шкільне лісництво, що належало сільськогосподарській школі в селі Білокриниця і використовувалось для практичної роботи учнів лісничого відділу цієї школи. Надлісництва, у свою чергу, були поділені на менші структурні одиниці – лісництва. Їх було 28, кожне з яких займало в середньому 1400 га (від 800 до 2500 га). У свою чергу лісництва поділялися на обходи, яких нараховувалося 114; кожен з обходів займав у середньому 340 га (від 150 до 650 га). Розширення

володінь ліцею привело до того, що станом на 1938 р. площа його лісових масивів становила 38688,98 га.

У лісах Кременецького ліцею росли дуби – 47 %, сосни – 29 %, ясени, клени, явори, вільхи, граби, осики, акації та інші дерева – 24 %.

Земельні угіддя Кременецького ліцею склалися з 3200 га сільськогосподарських земель та луків, що становило 0,1 % сільськогосподарських угідь Волині та 1 % сільськогосподарських угідь Кременецького повіту [167, с. 26]. Ці володіння поділялися на вісім фільварків (Білокриниця, Смига, Дворище, Калинівка, Тетильківці, Лідихів, Вишнівець і Загайці). Тут вирощували зернові, овочеві, олійні культури і хміль. З луків заготовляли сіно.

До володінь ліцею належав також сад у селі Лідихів (18 га). У 1938 р. було закладено фруктовий сад у селі Вишнівець. В останні роки при ліцеї з'явилась плантація лікарських рослин.

Ліцей також активно працював над створенням власної пасіки. За кілька років він уже мав 1000 вуликів, річний збір меду з яких становив 16 тис. кг. Тваринницьке господарство складалося з коней, свиней, овець та 500 голів ВРХ.

Наявність великого господарства, фінансове забезпечення та потреби переробки власної продукції зумовили створення власних підприємств. Перші з них були відкриті у Львові в 1924 р. (тартак, фрезерувальна фабрика та фабрика з виробництва меблевих дощок). У 1925–1926 рр. був збудований тартак у селі Сураж. Такі ж заклади з'явилися в селах Смига, Малинів, Дубляни. У 1937 р. в селі Білокриниця почала працювати молочарня. На 1938 р. до промислових закладів ліцею належали три тартаки (у Львові, селах Смига та Сураж), в яких працювало близько 600 робітників; фабрика меблів і будівельної столярки у селі Смига з 200 робітниками; дві фабрики дощок (у Львові та селі Смига); фабрика фанери в селі Смига.

Для зберігання деревообробної продукції ліцей мав спеціальні склади: по два в Дубно, Почаєві, селах Демидівка, Вишнівець, Вишгородок, по одному – в Ланівцях і Збаражі [181, с. 24].

До господарських володінь ліцею також належали млини в Шумську, селах Білокриниця, Білів, Іловиця, Лішня й Андрушівка та рибне господарство в Шумську та селі Милостів. Планувалось також створити рибні господарства в Онішківцях (Дубенський повіт) та Суражі. У 1938–1939 рр. зарибненими були близько 220 га ставків, в яких здебільшого вирощували карпів. Продукцію реалізовували на ринках Львова, Рівного та Варшави [39, с. 262-263].

У 1937 р. в селі Білокриниця побудовано молочарню, яка за добу переробляла 1,5 тис. літрів молока. У найближчих планах ліцею було також будівництво заводів для переробки овочів, конопель та будівництво олійниці.

Перспективні плани розвитку ліцею обговорювались на загальних конференціях. Під час однієї з них 5 січня 1938 р. було вислухано річний звіт про діяльність усіх структурних установ ліцею, а також було ухвалено плани подальшого розвитку закладу. Ці плани передбачали будівництво та відкриття нових об'єктів: переносної фабрики фурнітури в Смизі, електрифікація Смизької меблевої фабрики, добудова тартака в надлісництві Дубляни, будівництво лазні і будинку для сторожа в Смизі, спорудження кошари в селі Судобичі (Дубенський повіт), закладення саду та будівництво міщанського будинку в Калинівці, будівництво сушарні та хлівів для худоби в Тетильківцях, добудова адміністративного будинку Львівського тартака, зарибнення ставу в Новоставі (87 га), розширення потужностей млина в Білові, купівля 700 вуликів для розширення бджолярського господарства, будівництво адміністративних, житлових та господарських будівель на території усіх надлісництв. Ці завдання планувалося реалізувати до 1940 р.

Господарська діяльність ліцею дала змогу забезпечити роботою частину місцевого населення. Людей залучали до праці на промислових підприємствах, у сільському господарстві та в галузі лісопереробки. За один рік Кременецький ліцей виплачував працівникам господарств 1,6 млн. зл.

Важливим напрямом господарської діяльності ліцею була торгівля. Ліцей вів як внутрішню, так і зовнішню торгівлю. Найактивніше вона велася у лісопереробній промисловості. Найбільше за кордон продавалось дощок, балок,

кантівки та інших товарів з деревини. Торговельні договори уклалися з фірмами Англії, Голландії, Бельгії, Данії, Німеччини, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Туреччини, Чехословаччини [181, с. 25], Австрії. Від експорту виробів з тартаків у ці країни ліцей щорічно отримував близько 600 000 зл. прибутку.

У 1933 р. Кременецький ліцей уклав договір з Ліверпульською фірмою «Ноден» (Англія) про продаж матеріалів із дуба. Багато сировини і готової продукції купували й інші компанії. Так, у 1938 р. ліцей оформив угоду про експорт дубових блоків 2-го класу в Фінляндію. В тому ж році було відправлено деревину в Англію, Голландію, Швейцарію, Швецію. Найбільше деревообробної продукції і готових виробів продавалося в Гданськ.

Поряд з експортом деревини Кременецький ліцей займався купівлею товарів, необхідних для ведення власного господарства. Постійні торговельні відносини він підтримував із варшавською фірмою «Альфа-Лаваль», яка спеціалізувалася на виробництві молочарських машин. Окремі договори були укладені з фабриками «Бен» та Франка Редавея. Річні обороти експорту в 1937–1938 рр. становили 21 84 586 зл.

Внутрішній ринок ліцей забезпечував будівельними матеріалами, столяркою, меблями та іншими товарами. Найбільші ринки збуту ліцей мав у великих польських містах – Варшаві, Познані, Катовіце, Кракові та Вільно. Річні прибутки продажі на цих ринках становили близько 500.000 зл.

На локальному ринку (на Волині та в сусідніх воєводствах) велася торгівля через спеціальні установи ліцею, промислові заклади або безпосередньо з лісництв. Прибутки від торгівлі на ринках становили близько 400 000 зл. на рік.

З 1930 р. Кременецький ліцей є активний учасник Волинських торгів, що проходили в Рівному. З кожним роком представництво ліцею у торгових павільйонах Волинських торгів зростало – цей заклад демонстрував власну продукцію та укладав вигідні торговельні договори. На торгах 1934 р. особливим попитом користувалась столярна продукція Смизької деревообробної фабрики. Зацікавлення викликали товари із шкіри, хутра, а також продукція Лідихівського

саду. На виставці було представлено ВРХ з Білокриницького господарства [61, с. 294-295].

Місцевому населенню часто продавались товари в кредит або за зниженими цінами. Продаж товарів у кредит у 1937–1938 рр. становив 80 000 зл.

Вдале ведення господарства та прибутки від торговельної діяльності дали можливість акумулювати значні матеріальні ресурси. Річні обороти Кременецького ліцею дозволяли повністю забезпечити всі структурні підрозділи необхідним. Загальний річний дохід, отриманий Кременецьким ліцеєм, становив близько 7 000 000 зл. З часом за ліцеєм закріпилась слава найбагатшого навчального закладу Польщі [66, с. 8].

Для створення належних умов повноцінного функціонування всієї системи закладів, організацій та установ для Кременецького ліцею була створена особлива адміністративна структура.

У розпорядженні Президента Речі Посполитої від 22 березня 1928 р. «Про Кременецький ліцей», яке регулювало діяльність цього закладу, зазначалось, що Кременецький ліцей є державним навчальним та виховним закладом і разом із господарською частиною становить цілісну одиницю. Цим же розпорядженням визначались повноваження працівників Кременецького ліцею. Вони поділялись на дві категорії: навчальний та виховний персонал і працівники адміністрації та господарств. Повноваження першої групи регулювалися посадовими інструкціями педагогічних працівників, друга група працювала згідно з повноваженнями службовців дирекції державних лісів. Увесь персонал ліцею знаходився у підпорядкуванні Міністерства релігійних визнань і народної освіти та Міністерства фінансів.

З огляду на особливості такої структури, адміністративний апарат поділявся на два спеціальні відділи – культурно-освітній та маєтково-господарський [178, с. 14].

Загальне керівництво обома відділами здійснювалося куратором, який мав ті ж права й обов'язки, що й директор державних лісів, причому йому належало право фінансування галузі, передбачене річним бюджетом. Частина фінансів

куратор міг спрямовувати на культурно-освітні потреби. У випадку його відсутності керівництво ліцеєм здійснював директор однієї з наукових установ або керівник педагогічної ради, яка була дорадчим органом ліцею. Вона складалася з керівників навчальних закладів і представників учительських колективів у співвідношенні – один делегат з одного закладу. В її компетенцію входило вирішення питань організації навчального процесу, а також обговорення суми стипендій та кандидатів на неї.

Керівництво освітніми, науковими та виховними закладами покладалось на керівника педагогічної ради ліцею. До вищих щаблів службової драбини належала також посада управителя господарством [178, с. 14].

До складу адміністративного апарату входили загальний, правовий, фінансово-рахунковий, торговельний відділи, інтендатура, інспекторат лісів, промисловості та сільського господарства. Очолював кожен відділ спеціально призначений керівник, який підпорядковувався куратору [178, с. 14].

Загальний відділ сконцентрував справи всіх установ, що належали ліцею. В його компетенцію входило вирішення організаційних питань, справ громадського забезпечення, розподілу стипендій, керівництво бібліотекою. Загальний відділ також призначав референтів [178, с. 16].

Врегулюванням і вирішенням юридичних питань займався правовий відділ. Він надавав консультації та проводив судові розгляди, врегульовував фінансові справи ліцею, вів облік майна, нерухомості, контролював видатки, оформляв договори з питань купівлі-продажу. Відділ мав стежити за впровадженням наказів та їх виконанням [178, с. 16].

Фінансово-рахунковий відділ займався складанням бюджету і фінансових планів, веденням бухгалтерського обліку та фінансовою діяльністю.

Торговельний відділ забезпечував функціонування господарських підприємств, насамперед лісопереробної галузі, складав ціни на сировину, виплачував гроші, надавав консультації з питань купівлі-продажу. Важливою сферою його діяльності був пошук ринків збуту та реалізація готової продукції. У

компетенцію відділу входило складання страхових полісів для лісових господарств [178, с. 16].

Сфера послуг перебувала в підпорядкуванні інтендатури, у функції якої входило забезпечення житлом працівників ліцею, ремонт будинків, техніки, сільськогосподарських машин [178, с. 19]. Компетенцією інтендатури була закупівля і видача школам ліцею необхідних продуктів харчування, забезпечення матеріалами і технікою промислових установ, а також страхування майна та людей.

До управлінського апарату входили інспектори лісового, сільського господарств і промисловості. Інспектор лісів займався справами організації, догляду та охорони лісів. Робота інспектора промисловості зводилася до усестороннього контролю промислових підприємств. Інспектор готував загальний план роботи цих закладів, стежив за його виконанням. Інспектор сільського господарства керував фільварками, а також займався складанням річних планів і звітів роботи, контролював збір і продаж урожаю, стежив за інвентарем [178, с. 17].

Таким чином, Кременецький ліцей був багатогалузевою структурою, що складалася з навчально-виховних та господарських закладів. Навчально-виховні заклади об'єднали три освітні рівні: дошкільні заклади, загальноосвітні установи та середні навчальні заклади. З втіленням у життя освітньої реформи 1932 р. відбуваються деякі зміни в освітній структурі ліцею – було ліквідовано вчительську семінарію та створено педагогіум, який став проміжною ланкою між середньою та вищою освітою. Така мережа навчальних закладів давала можливість ліквідувати існуючі проблеми малоосвіченості населення Волині та підготувати спеціалістів різного рівня. Виховання молоді здійснювалось в учнівських гуртожитках – інтернатах.

Важливу роль у діяльності закладу та житті Волині відіграло господарство Кременецького ліцею. Воно складалося з великих сільськогосподарських та лісових угідь, які знаходились на теренах Волині і Галичини. З роками ліцей створив велику кількість промислових підприємств, що сприяло розвитку торгівлі

і приносило значні прибутки. Наявність великого господарства дала можливість частково працевлаштувати жителів регіону.

Про значимість та масштабність Кременецького ліцею свідчить його адміністративна структура. Кременецький ліцей являв собою окремий навчальний округ з безпосереднім підпорядкуванням Міністерству релігійних визнань і народної освіти. Господарська частина закладу знаходилась у підпорядкуванні Міністерства фінансів. Для узгодженої діяльності адміністративний апарат ліцею був поділений на окремі відділи. Це забезпечувало ефективне функціонування всієї установи.

1.2. Кадрове забезпечення та учнівський склад

На початку 20-х рр. рівень освіти вчителя на теренах Польщі був досить низьким. Посаду педагога міг займати випускник загальноосвітньої школи, оскільки кадрів вищої кваліфікації майже не було. Становище дещо змінилося після створення вчительських семінарій, які готували вчителів для початкових шкіл. У вчительських семінаріях навчали окремо хлопців та дівчат, відповідно їх поділяли на чоловічі та жіночі. Після проведення освітньої реформи у другій половині 30-х рр. з'являються вчителі, що закінчили педагогічні ліцеї, педагогіуми та вищі навчальні заклади. Загалом, колектив навчального закладу складався із вчителів з педагогічною освітою, інспекторів, які здебільшого вели гуртки та курси, і вихователів, котрі працювали в інтернатах.

У Кременецькому ліцеї за два десятки років працювало багато вчителів, однак документи не зберегли імена всіх, хто був причетний до педагогічної діяльності. На жаль, їх особисті справи недостатньо інформативні, а тому детальна інформація відсутня.

Для аналізу педагогічного колективу ліцею візьмемо до уваги такі критерії, як географічне походження, національна, релігійна приналежність та кваліфікаційна підготовка.

Всього вдалося відшукати дані про 211 педагогічних працівників, однак ці відомості неповні. Аналіз за кожним з критеріїв зроблено на основі окремо

вирахованої кількості працівників. Загальна кількість (211) не є встановленим показником для характеристики за кожним критерієм.

З'ясувати географічне походження вчителів Кременецького ліцею вдалося для 46 особи. Серед викладацького складу Кременецького ліцею переважали уродженці етнічних польських земель, на другому місці були вихідці з України, третє займали уродженці з російських земель. Ця статистика свідчить про те, що викладацький склад ліцею протягом усіх років його діяльності був пропольським, що відповідало ідеології цього осередку.

Наступним порівняльним аспектом є національна приналежність викладацького складу. Вона взята з кількості 46 осіб. Серед них домінували поляки – 43 особи, крім них було двоє росіяни і один українець. Отже, якщо у географічному відношенні кількість вихідців з етнічних земель Польщі перевищувала кількість вихідців з українських земель удвічі, то у питанні національної приналежності поляки становили абсолютну більшість (98 %), а українців серед педагогів ліцею майже не було.

Викладацький склад ліцею за релігійною приналежністю був на 99 % римо-католицьким. Виявлені джерела для 46 осіб називають такі цифри: 42 римо-католики, троє православних та один іудей. Отож, можемо говорити про те, що римо-католики становили більшість педагогічного складу, представники інших віросповідань були представлені мізерно.

У цілому, можемо прийти до таких висновків: педагогами в Кременецькому ліцеї працювали вихідці з етнічних польських земель, що були поляками та римо-католиками. Це беззаперечно свідчить про наявність пропольського підходу у процесі відбору педагогічних працівників та про ідеологічну спрямованість навчального осередку, який був орієнтований на ополячення та окатоличення населення «східних кресів».

Заслуговує уваги також рівень освітньої підготовки викладачів. Відомості, які вдалося відшукати, розповідають про професійну підготовку невеликої частини викладацького складу ліцею. Оттон Дирр протягом 1918–1924 рр. навчався в інституті сільського господарства і лісівництва в Пулавах, згодом у

Варшаві отримав диплом інженера сільського господарства, з яким у 1924 р. приїхав у Кременець. Станіслава Санойц здобувала освіту в жіночій вчительській семінарії Львова. Болеслав Млодзянка закінчив гімназію ім. Длугоша у Влоцлавку. Казимир Грошинський – вихованець Варшавського університету, магістр філософії. Мечислав Гілевський навчався в Познанському університеті, після його закінчення отримав диплом інженера лісівництва. Валерія Грабовська здобула освіту в державній гімназії в Ковелі. Здислав Опольський закінчив восьмикласну гімназію у Львові, потім – Львівський університет. Владислав Галімський навчався в семикласній польській школі в Києві, потім – Петербурзькій академії мистецтв. Цікава доля Францішека Мончака. Спочатку він закінчив середню школу в рідному Перемишлі, потім працював у копальні, служив у війську, а в 1920 р. вступив на навчання до Львівського університету на факультет географії та геології. Таким чином, троє викладачів закінчило Львівський і двоє – Варшавський університет.

Рівень освіти педагогічного складу ліцею загалом відповідав вимогам, які ставились до претендентів на цю посаду, оскільки до складу ліцею входили лише школи I та II ступенів, закладів академічного рівня (інститутів та університетів) при ліцеї не було. Слід також відзначити, що в умовах нестачі педагогічних кадрів на Волині на початку 20-х рр. ХХ ст. таке становище в школах ліцею було досить позитивним. До того ж, слід відзначити тенденцію покращення рівня освіти серед педагогічних працівників, яка простежується з другої половини 1930-х рр., це було пов'язано з проведенням освітньої реформи.

Окремо необхідно зупинитись на характеристиці керівництва ліцею. Це його директори (згодом куратори).

Першим директором Кременецького ліцею був Марк Пекарський. Він займав посаду шкільного візитатора та куратора ліцею. Марк Пекарський народився 1878 р. у селі Войслав (Краківське воєводство) в селянській родині. Батько емігрував до Сполучених Штатів і там помер, мати залишилась на господарстві сама. В 1899 р. Марк закінчив восьмикласну гімназію в Тарнуві, через рік почав вивчав право в Ягеллонському університеті, потім перевівся на

філософське відділення Львівського університету, який закінчив у 1905 р. з перервою для служби в австрійському війську (1902–1903 рр.). До закінчення навчання працював вчителем в 1-ій реальній школі м. Львова, за цей час підготував «План навчання польської мови у 8-річній реальній школі» [16, с. 71].

Для підвищення кваліфікації в 1906 р. виїхав до Франції, потім Англії. З осені 1906 р. працював вчителем у гімназії міста Броди, а в 1907–1914 рр. в 5-ій гімназії Львова. В 1912–1913 рр. викладав польську мову у Львівській вищій лісничій школі. Ступінь доктора філософії отримав у Львівському університеті за працю «Майстерність форми Юліуша Словацького».

У 1914–1915 рр. М. Пекарський був директором приватної гімназії ім. А. Міцкевича у Львові, згодом його забрали в австрійське військо. Тоді М. Пекарський потрапляє в російський полон, де як учитель перебуває під наглядом.

Після повалення царату організація «Польська шкільна матиця» розгортає широку діяльність на підросійських землях, для створення польських шкіл. Тоді М. Пекарський організовує середню школу в Умані та стає її першим директором, викладає польську і латинську мови, розгортає широку культурно-освітню роботу.

Наприкінці 1921 р. М. Пекарський покидає Умань і повертається до Львова, де працює в гімназії ім. С. Жолкевського. З 1922 р. його призначають візитатором Волинського шкільного округу і він займається відновленням ліквідованого в 1832 р. Волинського ліцею.

28 серпня 1922 р. М. Пекарський отримує посаду візитатора Кременецького ліцею, залишаючись при цьому візитатором Волинського шкільного округу і спрямовуючи багато зусиль на відбудову ліцею. Однак із зміною політичного курсу в 1926 р. його педагогічна діяльність піддається критиці і з 1 червня його було переведено на посаду візитатора середніх загальноосвітніх шкіл у кураторії Поморського шкільного округу в Торуні з пониженням з 4-го на 5-й службовий чиновницький ступінь. За час перебування в Кременці М. Пекарський написав педагогічну статтю «Зближення загальноосвітніх і професійних шкіл» [16, с. 72].

Після Марка Пекарського куратором ліцею був призначений Юліуш Понятовський (1886–1975). Народився він 17 січня 1886 р. в Петербурзі, виховувався у Вільно, де в 1903 р. закінчив гімназію (реальну школу), в 1906 р. закінчив сільськогосподарський факультет Ягеллонського університету. Кілька наступних років присвятив сільськогосподарській практиці. Два передвоєнні роки вивчав економіку: 1911–1912 рр. на громадсько-економічному відділі університету Лібре в Брюсселі, в 1912–1913 рр. – на сільськогосподарському відділенні Чеської політехніки в Празі [17, с. 438]. Після повернення на батьківщину працював організатором господарств у Ченстоховському повіті.

З початком Першої світової війни в 1914 р. вступив до польського легіону, де служив до 1915 р. З 1915 до 1922 рр. активно займався різноманітною роботою з розвитку господарства в різних державних структурах. У 1922 р. був обраний на посаду віце-маршалка сейму і члена президії, входив до комісії сільського господарства і сільськогосподарських реформ, а також до державної бюджетної комісії [17, с. 440].

З 16 серпня 1927 р. до 28 червня 1934 р. Ю. Понятовський був куратором Кременецького ліцею (з березня 1934 р. – візитатором). За часів керівництва Понятовського в ліцеї реалізовувались завдання «підготовки молоді різних національностей в межах цілісного державного виховання», а також виховання сільської молоді та освіти дорослих [17, с. 441]. З цією метою Понятовський направляв учнів Кременецького ліцею в села для того, щоб вони дізнались про громадські та освітні потреби місцевих жителів. З метою задоволення цих потреб в 1928 р. він створив гурток сільської молоді, керівником якого був згодом призначений, а також організовував екскурсії регіонами Польщі для вивчення стану сільського господарства.

На посаді куратора Кременецького ліцею Ю. Понятовський займався питаннями розвитку сільського господарства східного регіону польської держави. На загал, у відносинах з українцями прагнув долучити їх до державного життя Польщі. У своєму маєтку (400 га в селі Світлі Ліски Сарненського повіту) за власний кошт побудував школу для українців.

До політичного життя Ю. Понятовський повернувся в 1934 р. – 28 червня він став міністром сільського господарства Польщі [133]. Цю посаду займав до початку Другої світової війни.

З 1939 р. і аж до грудня 1957 р. Понятовський перебував у еміграції. Спочатку він переїхав до Румунії, а звідти з паспортом на ім'я Онуфрія Завади через Туреччину втік до Палестини [17, с. 442]. Там викладав сільське господарство в єврейській сільськогосподарській школі. Через деякий час Ю. Понятовський переїздить в Рим, де працює в польському товаристві як видавець світських та військових книжок для поляків. Потім жив у Парижі – викладав у польській школі в Ласажі біля Парижу, публікував статті про розвиток сільського господарства Польщі в різні роки. Серед праць, виданих в еміграції, виділяються «Державне сільське господарство» (Париж: Культура, 1957 р.) та «Мета і проведення сільськогосподарської реформи в двадцятиріччі незалежності» (Лондон, 1951 р.).

З поверненням на батьківщину з 1958 р. до 1961 р. працював заступником професора в Інституті соціології та історії культури Польської академії наук, два роки був членом комітету економіки сільського господарства відділу Академії наук, викладачем Головної школи сільського господарства, брав участь у багатьох наукових дискусіях. До 1973 р. працював у агрономічних секціях при державних сільськогосподарських товариствах [17, с. 443].

Про життя та діяльність останнього куратора ліцею Стефана Чарноцького, на жаль, відомо дуже мало. Народився він 1897 р. в селі Бельце на Поділлі. З 1936 по 1939 рр. працював куратором Кременецького ліцею. З початком Другої світової війни був засланий до Сибіру. Його арештували 25 вересня 1939 р. Після арешту забрали з Кременця до Тернополя, потім відправляли в Київ, Харків, Одесу, Кіровоград. Слідство постійно відкладали на кілька тижнів. У листопаді 1940 р. С. Чарноцького перевели до Львова, потім – у Дубно. 17 лютого 1941 р. колишній куратор повернувся до Кременця. Розправа військового суду відбулася 27-28 лютого 1941 р. [171, с. 146], тоді було оголошено вирок за «польський фашизм» – найвища міра покарання через розстріл. Однак розстріл був замінений

спочатку на 20, а потім на 15 років позбавлення волі в таборах. Тоді ж С. Чарноцького було відправлено відбувати покарання. Помер Стефан Чарноцький в грудні 1941 р. біля Аральського моря [171, с. 147].

Окремо слід проаналізувати діяльність найвизначніших особистостей, котрі працювали в ліцеї і відіграли особливу роль в розвитку цього осередку та залишили слід в історії міста. До них слід віднести передусім Францішека Мончака.

Францішек Мончак народився в 1898 р. в Перемишлі, там закінчив загальноосвітню школу і гімназію. З 1918 до 1920 рр. служив у війську, потім працював у копальні. Вищу освіту здобув у Львові в університеті Яна Казимира, де навчався на природничо-математичному факультеті (спеціальність «геологія та географія») По закінченні навчання працював учителем у Гродно, потім був переведений у Броди. У Кременецькому ліцеї працював вчителем географії починаючи з 1928 р.

За роки роботи в ліцеї Ф. Мончак активно займається науковою та дослідницькою роботою. Він багато подорожує: у 1924 р. в Чехію, 1928 р. – в Австрію, 1935 р. – до Аргентини). За цей час Мончак підготував дослідження на тему «Коливання температури на просторах Гавайських островів». З Південної Америки вчений привіз цінну колекцію метеликів, яка на сьогоднішній день становить понад 60 екземплярів комах, представлених в експозиції Кременецького краєзнавчого музею.

У 1937 р. Ф. Мончак створив Музей кременецької землі ім. д-ра Вілібальда Бессера, був його першим директором. Стараннями цього науковця для музею було зібрано значну кількість експонатів, а сам Мончак розробив кілька карт – «Волинь» та «Кременецька земля» (дві карти різного масштабу).

Трагічні події початку Другої світової війни перервали творчу й життєву дорогу цієї людини. Зі вступом радянських військ та ліквідацією навчальних установ ліцею Мончак з 1940 р. працює вчителем у середній школі № 2. З початком масових розстрілів інтелігенції у 1941 р. Ф. Мончака було арештовано. В останні дні липня його розстріляли під Хрестовою горою [195, с. 128].

Ще одним краєзнавцем, чиє ім'я увійшло в історію міста, був Здіслав Опольський. Він народився у 1884 р. у Львові, там же закінчив гімназію, згодом університет. Після закінчення навчання з 1915 до 1918 рр. вчителював у австрійських школах, а до 1923 р. – у польських. У ліцеї працював викладачем природознавства, багато часу присвятив дослідженням окремих територій. Зокрема, у 1927 р. він вирушає в експедицію для дослідження Східних Бескидів. Досліджував також геологію Почаєва та Залісців, а в 1931 р. був відправлений до Чехословаччини. Свої дослідження Опольський опрацьовує, будучи співробітником Геологічного інституту.

Цікавою та неординарною особистістю був Владислав Галімський. Він народився 1860 р. в Києві, закінчив там реальну школу, після чого вступив на навчання до Петербурзької академії мистецтв. 1893 р. Галімський отримав звання академіка, а наступного року починає працювати в Києві, де мав власну школу-студію, яка працювала до 1917 р. У 1921 р. В. Галімський переїздить на Волинь, а 1924 р. стає викладачем малювання в Кременецькому ліцеї [5, с. 51]. Спочатку він працював у гімназії ім. Т. Чацького, потім викладав і в інших школах ліцею. За роки роботи в Кременці В. Галімський не лише навчав мистецтву своїх вихованців, а й малював місто, в якому мешкав. Деякі з картин цього художника і донині зберігаються в Кременецькому краєзнавчому музеї.

Розвиток фотосправи у Кременці в 1930-ті рр. пов'язаний з іменами Станіслава Схейбаль та Генріха Германовича.

До Кременця С. Схейбаль приїздить 1927 р. Тоді ж його призначають на посаду вчителя малювання в школи ліцею [135, с. 239]. У 1928 р. в місті почав працювати фотогурток, викладачем якого став Схейбаль, а в 1929 р. він презентував свою першу фотовиставку. Генріх Германович почав працювати в ліцеї з 1937 р. [135, с. 243].

З початком Другої світової війни Г. Германович та С. Схейбаль продовжують займатись фотографією – вони фотографують місто та фіксують на світлинах основні події його життя. Завдяки роботам цих митців можемо дізнатися про роки окупації та людей, які її переживали. Світлини цих майстрів

донині зберігаються у фондах Кременецького краєзнавчого музею. По закінченні війни С. Схейбаль виїхав у Польщу. У 1984 р. у Кракові вийшла книга його спогадів [135]. Г. Германович виїхав з Кременця у 1943 р. і до кінця життя мешкав у Кракові.

Таким чином, на викладачів Кременецького ліцею було покладено важливу функцію – навчання та виховання свідомого громадянина Польщі. Реалізуючи це завдання, вчителі, вихователі та інструктори ставали носіями державної ідеології, суть якої зводилась до асиміляції населення приєднаних земель. Про асиміляційні тенденції свідчить аналіз національної та релігійної приналежності педагогічного складу.

Окремо слід відзначити місце і роль керівників Кременецького ліцею – кураторів. Посада куратора Кременецького ліцею прирівнювалась до посади візитатора шкільного округу, що свідчило про її вагомість та відповідальність. На куратора були покладені не лише освітньо-виховні, а й господарсько-фінансові завдання. За весь період існування в Кременецькому ліцеї працювало лише три куратори, і кожен з них доклав чимало зусиль для того, аби ліцей успішно працював і виконував покладені на нього ідеологічні функції.

Беручи до уваги всі чинники, що характеризують роботу викладацького складу, можемо говорити, що кадрове забезпечення відіграло значну роль у загальному інтеграційному процесі, який реалізовувався на т. зв. «східних кресах» через Кременецький ліцей.

Щодо учнівського складу, то статистичні дані про діяльність шкіл Кременецького ліцею в перші роки його роботи свідчать про абсолютну більшість молоді з польського середовища та, відповідно, мінімальний відсоток українців у них. Польська преса 1925 р. вказує на те, що в школах ліцею навчались винятково вихідці з польських родин, українців там було дуже мало [66, с. 8].

Із зміною політичного курсу в 1926 р. відбулися зміни в учнівському складі ліцею. Тепер тут побільшало молоді, що походила з українського середовища, однак її відсоток все ще залишався низьким. Політика санації також вплинула на релігійний підбір молоді. Переважна більшість людей, що навчалась в ліцеї,

сповідувала католицизм. Подальша діяльність ліцею та наявні показники щодо учнівського складу дають можливість більш ґрунтовно проаналізувати різні аспекти, пов'язані з цим середовищем.

На основі наявних джерел можемо зробити цілісний аналіз учнівського складу ліцею за період з 1928 н. р по 1938 н.р. Найповніші відомості про кількісний склад маємо за період 1928–1934 н. р. та 1937–38 н.р., дані за інші роки зберегли менш детальну інформацію. Слід зазначити, що відомості за 1935–36 н.р. додатково містять статистику педагогіуму, проте кількість учнів у цьому закладі була незначною, тому на загальну характеристику вона суттєво не впливала.

Кількісний склад учнів з 1928 по 1934 рр. був практично незмінним (902-919 осіб), а з 1935 р. почав зростати і вже на 1938 р. становив 1521 особу. Суттєве збільшення учнів у кінці 30-х рр. було спричинено розширенням мережі шкіл, а також збільшенням фінансових можливостей ліцею щодо їх забезпечення.

До шкіл, що постійно збільшували кількість молоді, належала школа практичних занять, ремісничо-промислова школа та дошкільні установи. Причому найбільше зросла кількість учнів у ремісничо-промисловій школі (більш ніж у 10 разів), майже вдвічі збільшилась чисельність учнів у школі практичних занять та дошкільних закладах. Така ситуація була зумовлена практичними можливостями випускників професійних шкіл, які мали реальні шанси працевлаштування. Щодо дитячих садків, то тут кількість дітей збільшилась відповідно із збільшенням чисельності цих установ.

Кардинально протилежною була ситуація в учительській семінарії, яка з кожним роком зменшувала число своїх випускників. Це було продиктовано об'єктивними обставинами. У перші роки роботи цього педагогічного осередку на Волині існувала проблема нестачі вчителів, а семінарія стала закладом, який сприяв вирішенню цієї проблеми. Однак з роками ситуація змінилась – навчальні заклади були забезпечені педагогічними кадрами. До того ж, з проведенням реформи вчительські семінарії почали закривати, тому в останні роки роботи в цьому осередку було дуже мало учнів.

Окремо можна проаналізувати учнівський склад у його поділі на дівчат і хлопців: загалом співвідношення між ними не змінювалось. Кількість хлопців у школах ліцею в 1,5-2 рази перевищувала кількість дівчат. Це було пов'язано переважно з провінційними поглядами мешканців Волині на життя, які зводилися до того, що жінці освіта не потрібна. Ще однією причиною була професійна спрямованість навчальних закладів ліцею – більшість з них орієнтувались на робітничі чи сільськогосподарські професії для чоловіків, кількість «жіночих» шкіл була меншою.

В цілому, об'єктивною причиною збільшення молоді в ліцеї було розширення мережі навчальних закладів. Якщо в перші роки діяльності ліцей вирішував проблеми ліквідації неписьменності на Волині і тим самим реалізовував державну програму в цій галузі, то в 1930-ті рр. в середовищі простого населення визріло розуміння необхідності освіти як невід'ємної умови життя в суспільстві. Важливу роль у цьому процесі відіграла також соціальна політика ліцею, що була спрямована на допомогу молоді, а також її забезпечення необхідними умовами навчання і проживання.

Національна приналежність учнівської молоді є наступним порівняльним аспектом. У школах Кременецького ліцею навчались поляки, українці, росіяни, німці, чехи, білоруси та євреї (представники інших національностей не зафіксовані).

Найчисельнішою національною групою в ліцеї були поляки. Їх у різні роки навчалось від 648 до 1016 осіб. У порівнянні з представниками інших національностей вони становили 70-80 %. Домінуюча кількість представників цієї національності була зумовлена рядом об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, Кременецький ліцей був польським навчальним закладом, тому вступ в його школи дітей з польських родин всіляко заохочувався. До того ж, на Волині з приходом нових властей збільшилась кількість польського населення у зв'язку з призначенням їх на керівні посади (передусім це були представники адміністрації, управлінського апарату та вчителі). Кількість поляків збільшилась і за рахунок

осадників, які отримали землі на «східних кресах», розпайовані протягом 1920–1925 рр.

Простеживши весь період діяльності ліцею, бачимо, що з кожним роком кількість польської молоді в його навчальних закладах зменшувалась, причому найчастіше на користь українців. Така динаміка була позитивною і свідчила про послаблення колонізаційного підходу щодо підбору учнів, а також зміну національного складу на користь українців. Однак ті незначні зміни не могли компенсувати різницю в національному співвідношенні між польською та українською молоддю.

Другими за кількістю в школах ліцею були українці, оскільки саме вони становили більшість населення Волині. До того ж, мережа навчальних закладів, створених ліцеєм, передбачала можливість надання освіти тому населенню, що проживало на приєднаних територіях. Однак кількість української молоді в школах ліцею була дуже малою – від 8 до 20 % загалу учнів. У порівнянні з поляками це було в 3-10 разів менше. Однак позитивна динаміка щодо збільшення кількості української молоді, яка простежується із середини 30-х рр., прямо залежала від зменшення кількості учнів-поляків. Загалом, збільшення кількості українців було позитивним явищем і свідчило про послаблення дискримінаційного підходу щодо українського населення. Українці ж, у свою чергу, отримували можливість здобувати освіту.

Наступною національною групою були росіяни. Їх кількість коливалась у межах 68-98 осіб, що становило 6-8,5 %. У 20-х рр. їх було майже стільки ж, як і українців, однак існувала одна особливість стосовно цієї національної групи. Як свідчить польська преса, на початку 20-их рр. росіяни, що навчались в ліцеї, були біженцями з території СРСР. У школах та інтернатах ліцею вони знайшли прихисток, а навчальний заклад став для них другою домівкою [335, с. 17]. Ситуація дещо змінилася в 30-х рр. – кількість росіян відчутно зменшилась, а згодом у списках їх взагалі не було.

У школах ліцею навчались також євреї (45-87 осіб). Наявність євреїв серед учнів ліцею визначалась багатовіковою історією їх проживання в Кременці, а

збільшення їх кількості в міжвоєнні роки було зумовлено специфічним поділом кордонів, що увійшов в історію під назвою «лінія Керзона».

Нечисленними групами були чехи, німці та білоруси. Їх число коливалось від 3 до 8 осіб (0,3-0,5 %), тому помітної ролі в культурному, суспільному чи громадському житті закладу вони не відігравали.

Порівняльним аспектом виступає також релігійна приналежність учнівської молоді. Серед учнів ліцею були римо-католики, православні, греко-католики, євангелісти та іудеї. Варто відзначити також, що кількісне співвідношення молоді за цією ознакою протягом зазначеного періоду було майже незмінним, як і відсоток стосовно до представників інших віросповідань.

Протягом зазначених років у ліцеї найбільше було римо-католиків (щодо представників інших віросповідань), однак ця тенденція (так само, як і кількість представників польської національності) протягом цього часу поступово йшла на спад: якщо у 1928–1929 н.р. римо-католики становили 79 %, в 1932–1933 н.р. – 70 %, то в 1938 н.р. лише 65 %. Така тенденція напряду пов'язана зі зменшенням кількості представників польської національності, що в переважній більшості були римо-католиками.

На другому місці після римо-католиків знаходились православні. Їх було від 15 % до 27 %. Порівняно з римо-католиками їх кількість поступово збільшилась (відповідно до кількості українців).

Цікаво також проаналізувати кількісне і відсоткове відношення представників інших віросповідань. Третє місце в учнівських списках релігійної приналежності належало іудеям. Їх кількість коливалась від 47 до 69 осіб, причому з кожним роком їх ставало більше (від 5 % до 6,3 %). Це було пов'язано з великою кількістю євреїв, що мешкали в Кременці в період міжвоєнного двадцятиліття. Особливістю цієї категорії була відчутна перевага дівчат (у два рази) у порівнянні з хлопцями. Така тенденція була прямо протилежною щодо представників інших національностей, серед яких більшість становили представники чоловічої статі.

Щодо інших релігійних течій, то тут виділяються євангелісти та греко-католики, однак їх було небагато – від 5 до 34 осіб у всіх школах ліцею. У відсотковому відношенні вони становили лише 0,6 %-2,2 %. Причому найменше було греко-католиків, що зумовлювалось не лише деякими релігійними відмінностями між Галичиною і Волинню, а насамперед тим, що польський уряд, боячись поширення українського національного руху, який виходив з Галичини, встановив т. зв. Сокальський кордон для ізоляції населення новоприєднаних територій від націоналістичних проявів галицьких українців.

Важливим фактором у висвітленні діяльності Кременецького ліцею виступає соціальна структура учнівської молоді. В цьому аспекті слід зауважити, що соціальний склад учнів був досить строкатим. Усю учнівську молодь, що навчалась в школах ліцею, в статистичних звітах було поділено на кілька соціальних груп:

Найчисленнішою групою серед них були діти чиновників. Представники цієї категорії переважають протягом усіх років існування ліцею. Вони становили $\frac{1}{4}$ загальної кількості учнів. Причому найбільше їх навчалось у школі практичних занять, гімназії ім. Т. Чацького та сільськогосподарській школі.

На другому місці були діти землевласників, потім ремісників, промисловців та представників робітничих спеціальностей. Проте така соціальна структура була дуже не стабільною. У 1928–1929 н.р. кількість дітей власників нерухомості була мізерною – в усіх школах їх нараховувалось лише 13. Натомість простежується збільшення представників міського соціуму.

Наступну за дітьми робітників групу представляли вчительські діти, які становили 10 % від загальної кількості учнів. Порівняно невелику частину молоді становили діти великих землевласників, купців та промисловців.

Особливістю соціального складу було те, що в школах ліцею навчалось досить мало учнів, батьки яких належали до інтелігенції. Натомість значна кількість вихідців з робітничих сімей пояснюється масштабністю господарської діяльності Кременецького ліцею, який, маючи мережу підприємств та організацій, в першу чергу приймав на навчання дітей працівників цих установ.

Останнім аспектом порівняльного аналізу виступає територіальне походження учнів. Виділяється сім основних географічних зон, з яких приїздили молоді люди на навчання в школи Кременецького ліцею: Волинь, східні, центральні, південні та західні польські воєводства, СРСР, а також зарубіжжя.

Найбільше молоді походило з Волині (70–81,5 % із тенденцією поступового збільшення). На другому місці – мешканці центральних воєводств Польщі (їх кількість коливалася від 7,5 до 14 %). Слідом ішли мешканці південних регіонів, а після них – вихідці з території СРСР. Інші території були представлені значно слабше.

В цілому можемо зробити такий висновок: найбільше в школах ліцею навчалось волинян (81 % станом на 1938 р.). Загальна кількість молоді з польських земель становила 22-24 %, причому 10 % з них були вихідцями з Центральних воєводств. Це могли бути діти переселених на Волинь вчителів чи службовців, а також частина тих учнів, які спеціально приїхали здобувати освіту в закладах ліцею. Така кількість поляків була спричинена не лише асиміляційними процесами, що мали місце на приєднаних землях у міжвоєнне двадцятиліття, а й поширенням авторитету Кременецького ліцею. Представники з інших регіонів були представлені менш чисельно.

Аналіз наявних джерел дає можливість зробити такі висновки. Кременецький ліцей, в навчальних закладах якого здобувала освіту молодь різних категорій і груп, у підборі учнів дуже залежав від політичного курсу, який проводила держава в той чи інший період. Переважна більшість вихідців з польського населення свідчила про національні орієнтири осередку. Водночас знаходимо дані про наявність у ліцеї молоді, що стала жертвою політичних подій на теренах СРСР. На противагу радянській владі, ліцей демонструє свою політичну лояльність і соціальну спрямованість, даючи можливість молоді не лише навчатись, а й безкоштовно мешкати в шкільних гуртожитках.

20-ті рр. для Волині пройшли під гаслами національної дискримінації з боку поляків, що яскраво простежується на кількісному складі учнів цього періоду. Наступне десятиліття акценти розставило дещо по-іншому. Тоді українці змогли

вільно вступати на навчання в будь-яку школу ліцею, а число польської молоді відчутно зменшилось. Поясненням такої зміни може бути кілька факторів, зокрема відчутне розширення мережі навчальних установ, що дало можливість збільшити учнівські ряди, а також зміцнення матеріальної бази, яка часто допомагала дітям реалізувати власні освітні плани. Причиною зменшення кількості поляків стало також і те, що їх родини не переїздили тепер на нові території, як це було в перші роки встановлення польської влади на приєднаних землях. Серед кількісних показників слід відзначити, що хлопців серед учнів ліцею було в кілька разів більше, ніж дівчат. Це було зумовлено як спеціалізацією навчальних закладів, так і своєрідним підходом до питань освіти, коли жінці відводилась роль господині дому, а не освіченої особистості.

Національна приналежність учнівського складу також була продиктована політичними подіями. На початку діяльності Кременецького ліцею в його школах переважали римо-католики, оскільки поляки в своїй більшості сповідували саме цю релігію. Однак з впровадженням Волинського експерименту Г. Юзевського серед учнівської молоді збільшувалось число православних. В учнівських списках натрапляємо також на греко-католиків, іудеїв та євангелістів. Така релігійна строкатість вказує на існування віротерпимості у цьому закладі. До того ж, у Кременецькому ліцеї не було суперечок на релігійному ґрунті.

Різноманітним було і соціальне походження учнівського складу, що свідчить про вільний доступ до навчання для молоді з різних соціальних прошарків. І хоча на першому місці за кількістю були діти чиновників та службовців, що працювали в ліцеї, навчатись в його установах мав право кожен бажаючий, незважаючи на соціальний чи матеріальний стан його родини.

Отже, Кременецький ліцей був не лише освітнім центром Волині, а й осередком, через який реалізовувалась політика Польщі, а склад учнівської молоді виступав своєрідним індикатором цієї політики. За його допомогою можна простежити політичну спрямованість держави щодо приєднаних земель, її позицію стосовно інших країн (зокрема СРСР), а також соціальні та культурницькі процеси, що проходили на Волині в міжвоєнні роки.

РОЗДІЛ II ОСВІТНЯ, КУЛЬТУРНА І НАУКОВА РОБОТА

2.1. Навчально-виховний процес

На 1930 р. у складі Кременецького ліцею функціонували природничо-математичні, гуманітарні та ремісничо-промислові школи. В перелік обов'язкових дисциплін природничо-математичних шкіл входили математика, фізика і хімія, космографія з природознавством; гуманітарних – історія, польська і латинська мови; для класичних відділів були передбаченні латинська і грецька мови, а також класична культура [15, с. 56]. Ремісничо-промислові школи акцентували більше уваги на спеціальних дисциплінах.

Програми всіх навчальних закладів, що входили в структуру ліцею, були складені на основі обов'язкових програм державних шкіл і затверджені Міністерством віросповідань та народної освіти Польщі [192, с. 30]. Спецкурси та допоміжні дисципліни затверджувались педагогічною радою ліцею. Їх зміст у подальшому віддзеркалював суть навчально-виховної роботи з учнями: «Дітям повинні дати такі знання, які будуть потрібні для польського суспільства», – такий своєрідний заповіт учням ліцею залишив колишній міністр освіти С. Червінський [35, с. 17].

У школах природничо-математичного спрямування основний акцент робився на поглиблене вивчення точних наук і біології. Окрім вивчення математики, фізики, основ хімії, учні виконували багато практичних робіт. Це були переважно практичні заняття на природі. Під час уроків діти ознайомлювалися із рослинним світом, збирали його найцікавіші види, виготовляли гербарії та працювали на грядках. Друга частина практичних занять проходила в шкільних лабораторіях, де вивчалась структура рослин, самостійно виконувались різноманітні досліди. Така система давала можливість виховувати в дітей самостійність, любов до природи, бажання займатися дослідницькою роботою. Це був перший крок у напрямі наукової роботи, якою згодом займалися кращі випускники ліцею.

Підготовку із гуманітарного напрямку забезпечували гімназія ім. Т. Чацького, педагогічний ліцей, вчительська семінарія (а з 1935 р. – педагогіум), гімназія громадськості та школа практичних занять. Там вивчались релігія, польська мова та література, історія, математика, фізика та хімія, біологія, психологія, рисунок, співи та музика, фізичне виховання, військова справа, їзда на мотоциклі, українська мова.

На один тиждень навчання гуманітарній групі Кременецького педагогіуму було відведено 40 годин. Цей перелік включав такі предмети (із зазначенням кількості годин): психологія з біологією (6), методика початкового навчання (5), філософія (3), біологія (3), фізика (2), географія (5), польська мова (4), дикція (1), історія (4), рисунок (2), практичні заняття (2), співи і хор (2), гімнастика (2). Окремо був складений проект програми «наука про волинський регіон», що передбачав різнобічне вивчення Волині на основі проведення екскурсій та дослідницької практики. Його вивченню відводилося 7 годин; заняття проводив відомий краєзнавець Францішек Мончак. Залежно від курсу і півріччя в педагогіумі додатково вивчали вступ до філософії, психологію та гігієну. Окремо було складено проект програми української мови, в якому зазначалося, що метою її вивчення є потреба вживання мови в повсякденному житті й ознайомлення з кращими зразками української літератури, історії та мистецтва. Курс складався з двох років навчання по дві години на кожен тиждень. Програма включала уроки української мови з практичним виконанням вправ (граматичні вправи та література: твори І. Франка, Т. Шевченка, Б. Грінченка, Марка Вовчка), І. Котляревського. Українську мову можна було вивчити також за індивідуальним планом.

Порівнюючи кількість навчальних годин з польською (5) та українською (лише 2) мов, можемо говорити про надання переваг одній дисципліні за рахунок іншої, що було типовим для шкіл на західноукраїнських землях. Щодо інших предметів, то вони відповідали вимогам підготовки працівника педагогічної сфери затверджених міністерськими стандартами.

Одна з навчальних програм педагогіуму – з польської літератури – подає такий перелік авторів та їх творів, обов'язкових для вивчення: Г. Сенкевич «Пан Тадеуш», «Хотинська війна»; А. Міцкевич «Ода молодості», балади; Ю. Словацький «Ангели», «Ліля Венета» та ін. Учні вчительської семінарії в тих же роках вивчали твори: «Янко музикант» Г. Сенкевича, «Антик» Б. Пруса, «Псалми» Й. Кохановського, «Наша школа» М. Конопницької, ін. Щодо програм з польської мови, то вони передбачали вивчення правил з граматики та практичні завдання для їх засвоєння.

У навчальний план гімназії ім. Т. Чацького були включені такі дисципліни, як релігія, польська, латинська мови (обов'язково), німецька чи французька мови (на вибір), історія, географія, математика (з поділом на арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію), фізика, хімія, природознавство, вступ до філософії, письмо, малювання, співи, трудове навчання, гімнастика. Аналіз даних за 1922/23 – 1937/38 н.р. вказує на незмінність цього переліку, лише в 30-х рр. додалися уроки фізичного виховання та української мови.

Програма педагогічного ліцею передбачала вивчення польської мови та літератури, релігії, історії, математики, фізики і хімії, біології, психології, рисунку, співів та музики, фізичного виховання, військової підготовки, дитячої психології, іноземної мови (замість німецької чи французької учні вивчали українську мову (2 години на тиждень)).

Школа практичних занять включала в програму римо-католицьку та православну релігію, природознавство, фізичні вправи та практичні завдання.

У педагогічних закладах ліцею особлива увага зверталась на вивчення історії виховання, якій відводилось 3-5 годин на тиждень. На уроках вивчалась історія виховання в стародавніх Римі та Греції, передовий досвід ряду відомих вчених, а також новітні методи педагогіки. В 1931 н.р. програмою вчительської семінарії було передбачено знайомство з польським шкільництвом ХІХ ст. та народною педагогікою.

Особливим навчальним закладом була гімназія громадськості, що почала працювати в 1937 р. Вона була проміжною ланкою освітньої системи. На

навчання приймалися учні, що закінчили 6 класів загальної школи (віком від 13 до 16 років) і склали вступний іспит. Після закінчення гімназії випускники мали право вступати в загальноосвітні ліцеї.

Навчальний план гімназії був поділений на дві частини: загальноосвітні предмети та спеціалізація. До першої групи належали релігія, польська і німецька мови, історія, математика, природознавство та фізичні вправи. Друга група об'єднувала такі спецкурси, як суспільствознавство, торговельна справа, реклама та пропаганда, торговельна математика, основи господарської діяльності. Практичні заняття проводились у спеціальних майстернях [74, с. 191-192].

Особливістю відзначалось навчання в професійних закладах. У Вишнівецькій та Білокриницькій ремісничо-промислових школах, окрім загальних дисциплін, учні мали багато уроків зі спеціалізації, перелік яких залежав від обраного профілю. Так, на лісничому відділі ремісничо-промислової школи в Білокриниці вивчали вступ до лісництва, розведення лісу, впорядкування та догляд за ним, охорону лісу, правила посадки дерев, виміри дерев, деревних площ, очищення, зруб лісу, садівництво, ведення лісової справи, мінералогію з геологією, ботаніку, лісову адміністрацію, мисливство, рибальство. Сільськогосподарський відділ передбачав вивчення городництва, загальних відомостей про сільське господарство, тваринництва, садівництва, молочарства, економіки, економіки сільського господарства, мірництва, загальних відомостей про лісництво та рибальство. Загальнообов'язковими предметами були польська мова, релігія, історія, наука про Польщу і географія, математика, фізика, хімія, зоологія, ботаніка, загальна гігієна, метеорологія. Фізичне виховання проводилось в рамках гімнастичних вправ та рухливих ігор.

Уроки проводились методом теоретичних і практичних занять, причому лекції відбувались уранці, а практичні заняття – після обіду. Для кращого засвоєння матеріалу учнів ділили на кілька підгруп (здебільшого дві).

Ремісничо-промислова школа у селі Вишнівець готувала спеціалістів на механічному та столярному відділах. У навчальну програму школи були включені такі предмети, як польська мова, кореспонденція, історія та географія Польщі,

граматичні вправи, товарознавство, технічний рисунок та рисунок від руки, проектування та виготовлення меблів, ручна та машинна обробка матеріалу, промислова калькуляція, загальні відомості про організацію праці, відомості про метал, ковальство, слюсарство, механічна обробка матеріалу, загальне машинознавство, електротехніка.

До шкіл профільного навчання слід також віднести гімназію громадськості та торговельну школу. У них вивчали римо-католицьку та православну релігію, польську, українську, німецьку мови, історію, математику, природу, географію, фізкультуру, загальні відомості про торгівлю, сільське господарство, товарознавство, господарську географію. Навчання відбувалося лекційним методом. Учні займались у другу зміну в аудиторіях гімназії ім. Т. Чацького, оскільки власного приміщення не мали.

Усі школи профільного навчання мали відповідну матеріальну базу. Її складали майстерні з обробки дерева (столярство) та обробки металу (ковальство, слюсарство, токарство), які були повністю забезпечені необхідним інвентарем. Заняття в майстернях проходили в два етапи: обов'язкові практичні вправи для учнів і заняття для всіх бажаючих (для молоді, яка займалась у майстернях заради власного інтересу, було виділено час з 16.30 до 19.00 кожного дня крім неділі, та додатково 4 рази на тиждень з 19.30 до 21.00). В середньому за один день в майстерні працювало 10 учнів. Робота в майстернях проходила під наглядом інструкторів.

Особливим видом підсобних приміщень була фотолабораторія, в якій кожен день працювало близько семи учнів. Майстерня фотогуртка була обладнана необхідним інвентарем: в наявності були плівки, папір, негативи і фотоапарати, якими користувались ті учні, що не мали власних інструментів.

Сільськогосподарські школи також були матеріально забезпечені. В їхньому розпорядженні було чимало пасік, полів, садів, де проводились практичні заняття. Робота учнівської молоді в галузі сільського господарства всіляко заохочувалась, оскільки це сприяло не лише підвищенню їх рівня знань, а й було відчутною допомогою під час проведення різних видів робіт.

На досить високий рівень в усіх школах були поставлені заняття з фізичної культури. Для занять учнів ділили на спеціальні групи (цим займався вчитель фізкультури разом з лікарем): до першої потрапляли юнаки та дівчата з доброю фізичною підготовкою, друга група складалася із звичайних дітей, які фізичним вправам не приділяли особливої уваги. Щодо видів спорту, то учні займались легкою атлетикою, тенісом, баскетболом, військовою стрільбою, триборством. Однак особлива увага зверталась на зимові види: ковзанярство, хокей, лижний та санний спорт. Для стаціонарних занять при ліцеї було споруджено чотири майданчики для тенісу, два гімнастичні зали, спортивні майданчики для баскетболу та катання на ковзанах [192, с. 32]. Такий підхід до питань розвитку спорту та фізичного виховання дуже швидко дав результати. Учні ліцею, будучи в хорошій формі, неодноразово брали участь у змаганнях. Традиційними з них були щорічні зустрічі в Кременці та Ружині. Подібні змагання проводилися між учнями гімназії ім. Т. Чацького та духовної семінарії [64, с. 507].

Багато уваги приділялось естетичному вихованню дітей. Це завдання реалізовувалось на уроках музики та співів. Для вивчення цього предмету відводилося в різних школах від 2 до 6 год. на тиждень (максимальна кількість годин подана з урахуванням спецкурсів та індивідуальних занять, що включали оркестр, хор та ансамбль).

Естетичне виховання здійснювалося і на уроках малювання (інколи вони подавались як уроки рисунку або рисунку і креслення), які проводив Станіслав Схейбаль. Малюванню навчали на 2 уроках в тиждень. Однак для дітей, які мали талант і художні здібності, було створено спеціальні гуртки, а також організовувались пленери та виставки.

Цікавим нововведенням були уроки дикції. Вперше їх запроваджено в 1929 р. в школі практичних занять, гімназії та семінарії. До 1932 р. викладання цього предмету здійснювала артистка волинського театру «Редута» І. Кунецька. Метою вивчення цієї дисципліни було не лише прагнення навчити молодь чітко висловлювати власні думки, а, й передусім – прилучити її до театру. Результати не змусили довго чекати – багато учнів виявило інтерес до занять у театральному

гуртку; згодом були поставлені такі вистави, як «Балада» Словацького, «Листопадова ніч» Виспанського, «Відправа грецьких послів» Кохановського, «Вигнання посланця» Немцевича та багато ін. [192, с. 34]. Слід зауважити, що на уроках дикції вивчались лише твори польських письменників.

Особливістю навчального процесу в Кременецькому ліцеї був поділ на класи «А» та «Б» в середніх школах. В «А» класах діти вчилися за звичайними програмами, а «Б» клас призначався для особливо талановитих дітей [192, с. 30]. Такі класи називались «класами з розширеною програмою». Експеримент запроваджувався спочатку в школі практичних занять [32, с. 8].

Викладання предметів у «класах з розширеною програмою» проводилось за тими ж програмами, що й у звичайних класах, однак їх вивчення було глибшим [192, с. 30]. Концепція такого навчання була закладена ще на початку ХХ ст. в Німеччині у зв'язку з критикою шкільної системи освіти, яка не враховувала індивідуальних можливостей учня. Класи для особливо талановитої молоді були покликані виокремити найбільш творчих дітей і дати їм освіту вищого рівня, надавши можливість для продовження навчання у вищих закладах освіти [32, с. 9-10].

Перед початком кожного навчального року оголошувався конкурс для вступників у спеціальні класи. Набиралися кандидати в 5-й, 6-й та 7-й класи. Для вступу в 5 клас абітурієнт був повинен мати освіту за чотири класи загальної школи, а його вік не мав перевищувати 10-12 років. До 6-го і 7-го класів могли зараховуватись кандидати без урахування вікового цензу. Набір кандидатів здійснювався з усіх шкіл не залежно від мови, якою навчались учні. Для цього загальноосвітні школи з усього повіту подавали відомості з документами про талановитих дітей та їх характеристики із зазначенням творчих та наукових здібностей учнів. Перед початком вступних іспитів з абітурієнтами проводились заняття, читались спеціальні лекції, після чого учні здавали екзамен у присутності шкільного інспектора та педагогічної комісії [33, с. 11].

Перед початком чергового навчального року (1930/31) було оголошено конкурс для вступників у спеціальні класи. На навчання в п'ятому класі було

подано 79 заяв, у шостому – 50, у сьомому бажало навчатися 62 дитини. Після складання екзамену в школу були зараховані 26 учнів до п'ятого класу, 16 – до шостого і 19 – у сьомий клас. Після успішного вивчення шкільного курсу всі учні склали екзамен, після чого їх зараховували до четвертого класу гімназії, семінарії чи інших шкіл. Учні розподіляли в різні навчальні заклади, виходячи з рівня їх підготовки та інтелектуального розвитку. Діти, які навчались у класах для талановитої молоді, мали значні переваги в одержанні гуртожитку. З часом ця програма впроваджувалась все рідше, а згодом була повністю закрита.

Проаналізувавши програми та предмети, що викладались в різних школах Кременецького ліцею, можемо прийти до таких висновків. Усі програми відповідали типу навчального закладу і програмам Міністерства віросповідань та народної освіти Польщі. Перелік предметів був досить широким, що давало змогу не лише здобувати необхідні практичні знання, а й розширювати кругозір кожного учня. До програм спецкурсів часто включали творчі дисципліни, які сприяли естетичному вихованню молоді. Заняття з фізкультури загартовували дітей та сприяли збереженню їх здоров'я. Таким чином, здобуваючи освіту в Кременецькому ліцеї, молоді люди отримували не лише знання, а й збагачувались духовно, що характеризувало заклад як осередок освіти і культури Волині.

Специфікою навчального процесу була переважання кількості годин польської мови та літератури порівняно з українською, що вказувало на особливості методів діяльності закладу, а також полонізаційні прояви освітнього процесу. Другою особливістю був поділ на спеціальні класи для талановитої молоді, що пояснювалося особливим підходом до вирішення проблем цього регіону.

Важливим елементом навчання та виховання молоді була наявність матеріальної бази – майстерень, спортивних майданчиків та підсобних господарств. Діти, які працювали і відпочивали в позаурочний час, мали широкі можливості самовдосконалення, вираження творчого потенціалу та формування власних уподобань. Все це позитивно впливало на формування всебічно розвиненої особистості.

Окрім навчання за державними програмами, в школах Кременецького ліцею було запроваджено інноваційні методи роботи. Одним з них був дальтон-план. Дальтон-план – це система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Ця методика була запропонована американкою Е. Паркхерст у другій половині XIX ст. і вперше втілена в життя в м. Далтон в США (штат Массачусетс), звідки і походить її назва. Суть навчання за дальтон-планом полягала у тому, що учні були вільними у виборі занять і у використанні свого навчального часу. Учень отримував завдання від свого вчителя-консультанта на один день, після чого працював самостійно. Облік роботи вівся за спеціальними навчальними картками і був досить суворим. Роль вчителя зводилась до обов'язків консультанта, ліквідовувалась класно-урочна система занять. У 20-х рр. дальтон-план почали називати лабораторною системою навчання [1, с. 521]. Таку систему широко застосовували в освітніх закладах Польщі з початку XX ст., на Волині вона з'явилась лише в кінці 20-х рр., оскільки до цього часу їй неможливо було застосувати через відсутність освітніх закладів належного рівня.

За дальтон-планом у Кременецькому ліцеї в 1928 р. першою почала працювати учительська семінарія, згодом до неї приєдналася гімназія ім. Т. Чацького. Діти, які навчалися в такий спосіб, самостійно опрацьовували матеріал, готували письмові роботи, а до викладачів зверталися лише за консультацією. Після вивчення якоїсь частини предмету чи повного його засвоєння її повністю учні складали екзамен. Спочатку індивідуально можна було вивчати будь-який предмет, але згодом з цього переліку вилучили релігію, іноземні мови, малювання, практичні заняття, співи і гімнастику [192, с. 31].

Щодо фахових предметів лабораторна система застосовувалася з певними особливостями. Для цього заняття з учнями проводилися в майстернях (спеціально перероблених класних кімнатах). Кожна майстерня, крім класного інвентарю мала повний комплект необхідних приладів: карти, схеми, таблиці, ілюстрації, інструменти. В шафах були книжки та підручники, якими учні користувалися під час занять. Уся навчальна та практична робота виконувалася в

майстерні. Домашні завдання були скасовані. Кожен учень працював за завданнями, записаними в індивідуальній картці. На групу заводили групову картку, куди вписували завдання на тиждень. У кінці тижня інструктор перевіряв роботу і записи в картках [100, с. 21].

Робота учнів за лабораторною системою була сконцентрована в чотирьох напрямках: робота в майстернях, виступи та обговорення на конференціях, практичні заняття, виховна робота. Робота в майстернях розпочиналась о 8 год. ранку. Тоді учні приступали до самостійного опрацювання теоретичного матеріалу. Після теоретичних занять учні працювали в майстернях. Залежно від обраного фаху частина дітей працювала на городах, у шкільних лісах чи в саду. Така робота починалась після 14.00 [100, с. 23-24]. Заняття закінчувались о 18.00. Тоді діти були вільні від фізичної роботи. Решта часу відводилась на відвідини бібліотеки.

Окремим видом навчання були конференції. На них учні виступали із самостійно підготовленими рефератами, обговорювали їх, дискутували. На конференціях був присутній інспектор, який керував навчальним процесом та допомагав у вирішенні складних питань. Такі зібрання були потрібні також для проведення консультацій щодо того чи іншого виду роботи. В кінці кожного триместру інспектор складав груповий та індивідуальний звіти про роботу з учнями. Звіти подавались керівництву навчального закладу [100, с. 24].

Система навчання за дальтон-планом була досить прогресивною – учні вивчали предмет самостійно, могли вільно відвідувати уроки, контролювались лише своїм керівником. Ця практика дала хороші результати – випускники, які закінчили школи за цією системою, мали високий рівень знань, були добре підготовлені до вступу у вищі навчальні заклади. Позитивні моменти нової системи полягали також у своєрідній новизні, впровадженні нехарактерної навчальної системи для шкіл, що знаходились на українських землях. Подібні навчальні методи застосовувались у Європі, а їх втілення в межах ліцейних закладів ще на один крок наближало осередок до європейського рівня, якого так прагнуло досягти керівництво ліцею. До недоліків системи, за зауваженнями

Казимира Варди, належало те, що вона могла бути ефективною лише в ідеальних умовах, створити які Кременецький ліцей не міг. Заклад впроваджував цю систему лише в тих школах, які були найбільш пристосовані для адаптації нових програм та мали достатньо сильний учнівський потенціал [187].

Важливою складовою освітнього процесу були передшколи – дошкільні навчальні заклади, основна мета діяльності яких полягала у вихованні дітей молодшого шкільного віку та їх підготовці до подальшого навчання. При ліцеї діяло три передшколи – в Кременці, селах Білокриниця (Кременецький повіт) та Смига (Дубенський повіт) [187, с. 212]. Кожна з цих установ була створена для дітей певних груп працівників ліцею. Так, у Кременецькій передшколі займалися діти вчителів, інструкторів, службовців та ремісників, які працювали в ліцейних закладах у межах міста, в Білокриницькій та Смизькій передшколах – діти тих робітників ліцею, що працювали на тартаку та були залучені на роботі в селах. Перебування дітей у Кременецькій передшколі коштувало 2 зл. на місяць, в інших дошкільних закладах було безкоштовним [192, с. 30].

Заняття в передшколах тривали з 8 до 13 год. У цей час діти займалися на уроках гімнастики, співів, малювання та гралися в різноманітні ігри.

Отже, передшколи були прототипом дитячих садків, що відігравали вагомую роль в освітньо-виховній діяльності Кременецького ліцею. Важливість їх створення та діяльності полягала у формуванні цілісної, поетапної мережі навчальних закладів, що давало можливість охопити дітей усіх вікових категорій, починаючи з молодшої вікової групи – від 4 років. Передшколи стали першим ступенем освітньо-виховної ланки і відкрили можливості виховання дітей за власною виховною традицією та завданнями.

Отож, впровадження інноваційних методів роботи в навчальних осередках Кременецького ліцею в черговий раз підкреслювало системний підхід до вирішення освітніх питань регіону. Наявність новацій та їх вдале застосування було, безумовно, вагомим плюсом у роботі Кременецького ліцею. До того ж, усі новинки впроваджувались з урахуванням реальних потреб та можливостей тих, хто їх використовуватиме. Негативна сторона цього явища проявлялась в

недостатній повноті розробки методик, їх однобокості у застосуванні та, звичайно ж, ідеологічному спрямуванні.

Ідеологічна спрямованість освітньої діяльності проявилась у тенденціях середини 30-х років. Тоді з кожним роком навчальні заклади ліцею збільшували кількість учнів, що походили з українського соціуму, при цьому зменшувалась кількість поляків серед учнівської молоді. Навчальні програми, у свою чергу, передбачали вивчення ще більшої кількості польської і зменшення української мови. Це свідчило про зміну методів політики ополячення, яка тепер була замаскована під виглядом розширення можливостей для української молоді. Проводячи таку політику, польське керівництво працювало на два напрями. Якщо раніше в навчальних закладах здобували освіту здебільшого поляки, що часто були вихідцями з території етнічної Польщі, і які, закінчивши навчання, поверталися додому, де застосовували здобуті знання, то тепер, навчаючи українців і готуючи з них майбутніх учителів та інших працівників, польське керівництво робило ставку на те, що ця молодь залишиться на Волині і нестиме свої знання та пропольські погляди в середовище українського суспільства. За роки навчання учні полонізувалися і ставали надійним інструментом асиміляційної політики т. зв. «східних кресів».

Таким чином, освітню діяльність Кременецького ліцею можемо характеризувати з двох сторін. З одного боку, вона була традиційною, оскільки здійснювалась в рамках державних програм Міністерства віросповідань та народної освіти. Усі заклади, що функціонували в структурі ліцею, працювали за встановленим порядком та спеціалізацією. Особливість освітньої роботи ліцею полягала в ідеологічних засадах, з урахуванням територіальних, національних та культурних особливостей регіону. Ідеологічна специфіка впливала з державної політики асиміляції цих земель, втілення якої покладалось на всі без винятку освітні установи; територіальні та культурні особливості полягали в проблемах малоосвіченості населення цих земель, а національні зводились до проблем навчання українців у польських традиціях. Наявність потужної матеріальної бази також вплинула на висококваліфіковану підготовку молоді, особливо тієї, яка

навчалась в сільськогосподарських чи ремісничо-промислових школах. Інноваційні освітні технології, що впроваджувались в ліцеї, мали велике значення, дозволяючи залучити до навчання якнайбільше дітей і готувати спеціалістів різних профілів та спеціальностей.

Виховна робота Кременецького ліцею впливала з основних завдань польського шкільництва, суть яких зводилась до виховання і підготовки патріотично налаштованої молоді, свідомої своїх обов'язків. Засобом досягнення цієї мети мала стати підготовка вихованців шляхом усестороннього розвитку їх особистості, виховання в дусі релігійності, моральності, розумової та фізичної підготовки [19, с. 7].

Виховна робота Кременецького ліцею поділялася на два напрями: внутрішня робота, що проводилась у власних навчальних закладах, та робота з іншими організаціями і підприємствами. Головна увага була зосереджена на внутрішньому виховному процесі. В позаурочний час провідну виховну роль відігравали інтернати. Всього ліцей мав п'ять гуртожитків, три з яких знаходилися в Кременці.

Інтернати мали послідовну систему виховних заходів та відповідальних за це осіб [63, с. 3-4]. Керівництво інтернатом здійснював директор (або куратор); вихователі ділились на три категорії: вчителі-вихователі, які працювали лише в інтернаті і не викладали в школах; вчителі-вихователі шкіл Кременецького ліцею, які в інтернаті опікувались лише тими учнями, яких навчали у своїх класах; вчителі-вихователі, які працювали інструкторами в ремісничих школах. Велика кількість вихователів відіграла істотну роль у процесі опіки над молоддю. Постійний контроль стимулював дітей до хорошої поведінки та високого рівня знань, водночас це створювало певний тиск на учнів і давало можливість впливати на їх світогляд.

Однак не всі учні мешкали в гуртожитках. Частина з них проживала на квартирах.

Оскільки більшість дітей приїздила на навчання з інших міст і сіл та не мала можливості відвідувати сім'ї у святкові дні, в програму виховного процесу

інтернатів було включено родинні свята з урахуванням народних традицій та звичаїв. Для цього організовувались ігри, забави, але робилося все це лише на основі польських традицій, що в черговий раз підкріплювало пропольську орієнтацію навчального закладу.

Більш прозаїчним було учнівське життя в будні дні. Діти жили в гуртожитках за графіком, який був складений його керівником і загальноінтернатськими зборами. Кожен день після закінчення навчання учні повторювали вивчене і готували уроки на наступний день. Це робилось під наглядом керівника. Частина вільного часу, відведеного графіком, було спрямовано на заняття в гуртках, які функціонували при гуртожитках. Крім того, учні самостійно працювали в майстернях. Кожен з них повинен був зробити виріб і здати його вихователю, який оцінював роботу. Це виховувало любов до праці та дисциплінованість, самостійність та вміння поводитись у колективі [192, с. 37]. На різноманітність життя в інтернатах свідчать часті учнівські прогулянки, ігри, забави, походи в театри та кіно [35, с. 3].

За користування інтернатом учні сплачували певну суму. Вартість проживання залежала від навчального закладу та самого гуртожитку. В середньому вона коливалася в межах 450 зл. за рік [192, с. 37]. Однак це не було правилом: частина бідних учнів жила в інтернаті за рахунок навчального закладу, частина сплачувала неповну вартість.

Соціальна скерованість ліцею проявилася і в піклуванні про здоров'я дітей. При інтернатах у Кременці та селі Білокриниця діяли лікарні та стоматологічні кабінети [192, с. 37].

Ліцей також дбав про відпочинок своїх вихованців. У селі Михайлівка Дубенського повіту було створено санаторій для тих учнів Кременецького ліцею, які перенесли хворобу чи були виснажені важким навчанням.

Найменш забезпечені ліцеїсти отримували матеріальну допомогу від Міністерства праці та громадської опіки. Це були учні гімназії, семінарії, сільськогосподарської, торговельної шкіл і школи практичних занять. Стипендії призначалися лише дітям з малозабезпечених сімей.

Окремим видом допомоги були стипендії, що надходили від Стипендіального фонду. Його створили працівники Кременецького ліцею в 1931 р. Метою цієї організації було надання допомоги дітям учителів, інструкторів та інших працівників Кременецького ліцею, які навчались не лише в навчальних закладах ліцею, а й за його межами. Фондуш об'єднував більше ніж 300 членів та щорічно надавав допомогу 20-30 учням [38, с. 138].

Важливою частиною виховного процесу була позашкільна робота з учнями. Дітей водили в театр, на виставки художників, організовували учнівські шкільні сценки. Виховний процес включав у себе також організацію вистав спеціально для учнів ліцею. В школи запрошували артистів з театру «Редута» та з Волинського театру. Після перегляду вистав багато дітей виявили зацікавленість у вивченні акторського мистецтва. Тому при учительській гімназії та семінарії було створено драматичний гурток. Навчання в ньому тривало 7 місяців. Після його закінчення учні повинні були здати екзамен з театральної майстерності.

Цікаві вистави, хороші викладачі та прагнення здобути нові знання зумовили великий конкурс у класи акторської майстерності, в групах нараховувалося до 30 осіб (згодом навчання в таких класах для окремих груп семінарії було обов'язковим).

Особливу увагу приділяло керівництво ліцею музичному вихованню молоді. Учні гімназії та семінарії створили два музичні оркестри: звичайний та симфонічний. Симфонічний оркестр діяв також у сільськогосподарській школі.

Важливим елементом виховання молоді були шкільні учнівські збори та лінійки, які організовували з різних причин. Лінійки мали переважно інформаційний характер і розповідали про шкільні справи. Збори в більшості проводились перед початком занять, два рази на тиждень. Спочатку зібрання проводили для учнів гімназії та семінарії, згодом вони стали обов'язковими для учнів усіх шкіл. На зборах семінарії піднімалися питання педагогічної та громадської діяльності, проведення курсів та організації прогулянок. Згодом такі зібрання переросли в спільне обговорення учнями та вчителями існуючих проблем. Результатом зборів стало представлення цілого циклу рефератів про

діяльність Кременецького ліцею з метою популяризації та ширшого знайомства з цим навчальним закладом [192, с. 35].

Особлива увага зверталась на політичні події, що відбувалися в світі [89, с. 3]. Систематичне обговорення цих питань привело до того, що учні згодом самі почали цікавитися політичним життям, намагалися стати його учасниками. Під час інформаційних лінійок керівництво закладу подавало події у власній інтерпретації, що сприяло формування пропольських поглядів у шкільному середовищі та серед учнівської молоді.

Цікавим виховним та громадським аспектом діяльності Кременецького ліцею були т. зв. «суботки» – спільні збори дітей, вчителів та батьків школи практичних занять, що проводились по суботах. Діяльність «суботок» ділилась на дві частини – організаційно-інформаційну та розважальну. Батьківські збори становили окрему частину виховної роботи школи. Назагал «суботки» проводились з метою згуртування учнівського і педагогічного колективів та їх ефективної співпраці для покращення освітньої діяльності навчального закладу [192, с. 31]. Батьківські збори в цьому процесі виступали своєрідним стимулом навчально-виховного процесу та організації дозвілля учнів, оскільки часто допомагали педагогам в організації відпочинку для школярів. Такі форми діяльності були універсальним методом, що вдало поєднував співпрацю різних категорій освітнього соціуму.

До заходів виховного спрямування належала також організація відпочинку дітей під час літніх канікул. Для цього створювались табори праці, або учнівські загони. Для значної частини ліцеїстів такий відпочинок асоціювався перш за все з можливістю заробити гроші, оскільки за свою працю діти отримували певну плату. Коли закінчувалось навчання, вони їхали в Смигу, де працювали на тартаках і відпочивали на лоні природи. Розклад складався так, що робота чергувалась з відпочинком [126, с. 68]. Учні будили у 4.15 – 4.30 ранку, давали сніданок і відвозили на роботу. Частина хлопців працювала в паркетній, де сортувала і виносила дошки для відправлення їх на вокзал. Інші хлопці відвозили дошки до сушарні. О 8-й годині ранку працівникам давали другий сніданок, а тоді

30 хвилин – для відпочинку. Обідня перерва починалась в 13.00, працювати після цього було необов'язково. Вечеря проходила на природі. Весь вільний час ліцеїсти відпочивали, жартували, записували свої враження. Ця вечірня пора була особливо цікавою. Вона сприяла згуртуванню молоді, розширювала коло спілкування [396, с. 13-14].

Проте такий вид відпочинку був під силу далеко не всім ліцеїстам. Улюбленим дозвіллям були екскурсії, які організовувались для учнів усіх шкіл. Мета екскурсій полягала не лише у всесторонньому розвитку особистості, а, передусім у знайомстві молоді з рідним краєм. Мандрували не тільки по Волині – учнів возили в Карпати, на Львівщину, рідше організовували екскурсії в Люблін чи Варшаву. В цілому, кожен навчальний заклад організовував дві екскурсії на рік. Одна з подорожей передбачала відвідання територій етнічної Польщі і тривала від 8 до 12 днів, друга – знайомила дітей з Волинню протягом 3-4 днів [192, с. 33]. Такі заходи заохочували до навчання, а також прививали любов до рідної землі.

Організовувались поїздки і для вчителів. З 3 по 19 березня 1929 р. під керівництвом візитатора Добровольського та професора Мончака вчителі Кременецького ліцею побували у Відні, де ознайомилися з організацією шкільництва Австрії. Такі подорожі сприяли обміну педагогічним досвідом та збагачували вчителів ліцею знаннями [106, с. 25].

Заходи, спрямовані на активізацію учнівського життя, дали результати. Вони проявились у створенні учнівських організацій: «Братня допомога» (організації учнів гімназії та семінарії), краєзнавчого гуртка ім. В. Бессера, гуртка живого слова та спортивного гуртка, товариства любителів фотографії, полоністичного гуртка та ін. [196, с. 42].

Активну діяльність у різних галузях проявляли члени організації «Братня допомога». Робота цього осередку зосередилась у чотирьох секціях – культурно-освітній, театральній-розважальній, спортивній та секції матеріальної допомоги. В рамках культурно-освітньої секції працювали краєзнавчий, фізико-математичний, інтелектуальний, авіаційний гуртки, та гурток бібліотечної справи. Згодом ці

об'єднання стали самостійними [23, с. 14]. Функції секції матеріальної допомоги полягали у наданні коштів тим учням ліцею, які їх потребували. Гроші потрібно було повернути не пізніше шести місяців після їх позики. Спортивна секція займалась підготовкою змагань та зберігала спортивний інвентар [23, с. 15].

У червні 1934 р. почало працювати молодіжне об'єднання під назвою «Учнівський гурток». До нього ввійшло 60 учнів гімназії та семінарії, керівництво здійснював директор гімназії К. Кочлер. Робота гуртка полягала в організації різноманітних виставок, творчих вечорів, концертів та екскурсій [99, с. 9-10].

З-поміж інших вирізнялась діяльність краєзнавчого гуртка ім. д-ра Віллібальда Бессера. Юні дослідники вирішували усі питання під час наукових зібрань. Часто на таких зборах зачитувались реферати різної тематики, обговорювались існуючі проблеми. Товариство також активно працювало над збором, обліком та обміном експонатів, організацією екскурсій, листуванням з іншими осередками [22, с. 24]. В рамках його діяльності було налагоджено листування з краєзнавчими гуртками Любліна, Борислава, Вільна. Члени гуртка організували власну метеорологічну станцію [22, с. 28].

У 1928 р. при Кременецькому ліцеї засновано учнівську організацію – гурток живого слова, метою діяльності якого була популяризація поезії та залучення молоді до театрального мистецтва. В рамках гуртка працювало старше і молодше об'єднання, в кожному з яких нараховувалось більше 30 осіб. У травні 1929 р. це товариство спільно із музичним гуртком організували у селі Вишнівець концерт народної пісні [46, с. 30-31].

У 1928 р. відбулося перше зібрання випускників Кременецького ліцею [364, с. 17]. З роками такі з'їзди стали регулярними, випускники навіть публікували свої спогади у власних виданнях – «Biesiada Krzemieniecka».

Цікавий з'їзд випускників ліцею відбувся 1–2 квітня 1932 р. Молодь, що закінчила ліцей, була поділена на дві групи: ті, що навчалися у вищих навчальних закладах, і ті, що працювали на Волині. Урочисте засідання проходило під назвою «Освітні традиції Т. Чацького» і передбачало обговорення таких тем, як «Польсько-українські відносини на Волині і в державі» та «Ми на кресах».

Подальша робота з'їзду проходила у двох секціях: академічній та господарській. Перша група працювала над культурно-освітніми проблемами Волині, друга – намагалась вирішити проблеми громадського життя. Окремо розглядалися питання допомоги тим дітям, які навчаються в школі останній рік. Для цього було ухвалено такі положення:

- допомога випускнику у виборі професії та підготовка його до професійної діяльності;
- організація освітнього гуртка для молоді, яка закінчила школу;
- активна участь у громадському житті Волині [119, с. 22-23].

Наступне зібрання вихованців ліцею відбулося 1934 р. Тоді випускники вирішили працювати над організацією виставки, яка б відображала діяльність ліцею за такими напрямками:

- 1) культурно-освітній (шкільництво, театральне мистецтво, фотосправа, гурткова робота);
- 2) господарський (сільське господарство, ремісництво, торгівля, комунікації);
- 3) краєзнавчо-туристичний (географічні, етнографічні, археологічні дослідження, туристичні маршрути).

Виставка мала проходити під патронатом міністра Ю. Понятовського та воєводи Г. Юзевського [47, с. 391].

Старання вихованців ліцею дали результати – колишнім випускникам вдалося організувати Волинську виставку, що проходила в березні–квітні 1935 р. у Варшаві. Її гаслом було «Волинь та можливості її розвитку». Виставка працювала у кількох напрямках. У перший день виголошувались реферати, присвячені Волині та Кременецькому ліцею, потім відвідувачі оглядали експозицію, що складалася з художнього, господарського та освітнього відділень. Окрема частина матеріалів була присвячена діяльності Кременецького ліцею.

Під час Волинської виставки проходили творчі вечори: «Роль Волині в історії Польщі», вечори народної пісні та волинської поезії, вечір, присвячений Ю. Словацькому, захід, на якому розповідалось про діяльність народного

університету в Михайлівці. Організаторами виставки було видано спеціальний каталог [121, с. 115].

Таким чином, виховна діяльність в межах навчальних закладів ліцею була багатогранною. Її можемо поділити на такі напрями: навчально-розвиваюча, мистецька, суспільна, соціальна та політична. Навчально-розвиваюча спрямованість проявилася в діяльності гуртків і товариств, а також у роботі над підготовкою домашніх завдань, рефератів. Розвиваючу функцію було покладено на екскурсії та відпочинок під час канікул. Певна роль відводилась спеціальним учнівським зібранням та лінійкам, які виховували в учнів дисциплінованість та відповідальність. Такі методи роботи не лише виховували підростаюче покоління, а й формували характер молоді людини. Це умовно можемо віднести до суспільного напрямку роботи. Мистецьке спрямування простежується у відвідинах театрів, вистав та проведенні творчих вечорів. Соціальна спрямованість виховної роботи в закладах ліцею була втілена в роботі інтернатів, які опікувались як матеріальною, так і моральною стороною життя дітей. Однак на фоні багатьох позитивних моментів цієї діяльності чітко виділяється політико-ідеологічне підґрунтя виховного процесу – цілеспрямоване і поетапне прилучення молоді до польської культури, мови, релігії, що призводило до її поступового ополячення та гармонійного вливання в середовище польського суспільства.

Окремо слід виділити роботу колишніх вихованців Кременецького ліцею, які гуртувались у власні об'єднання та підтримували постійний зв'язок із школами, в яких навчались. Випускники організовували зустрічі з учнівською молоддю, розповідали про ліцей за його межами, намагались втілити в життя плани, поставлені перед ними цим освітнім осередком.

Отож, в основу педагогічної діяльності було покладено завдання формування працівника нового типу – справжнього «обивателя»– громадянина Польщі. Через ліцей в такий спосіб реалізовувалась політична програма асиміляції східних теренів.

Виховна робота Кременецького ліцею виходила із загальнодержавних програм і була віддзеркаленням державної освітньої політики. Однак слід

зауважити, що, трансформуючись на українські землі, вона набувала яскравого політичного забарвлення. Якщо для поляка виховання в душі релігійності полягало в підсиленні римо-католицької віри, то для українця це було проявом окатоличення. Якщо дух польських традицій підсилював патріотизм польської молоді, то для українців, що навчались в ліцеї, він набував характеру полонізації.

2.2. Культурно-просвітницька діяльність

Культурно-просвітницька робота Кременецького ліцею була представлена гуртковою роботою, діяльністю методичних об'єднань та організацією різноманітних курсів.

Гурткова робота була спрямована на розвиток талантів і обдарувань учнів у позаурочний час. Це концентрувало увагу молодих людей на постійному пошуку самореалізації, керівництво ж отримувало додаткову можливість контролю над учнівською молоддю.

Від початку гурткова робота скеровувалася на естетичне виховання. З 1927 р. Кременецький ліцей запроваджує т. зв. музичні слухання та знайомство з шедеврами світової музики. Слухання організовувалися систематично спочатку для учнів гімназії та семінарії, а потім для решти учнів [192, с. 33]. Програма музичних слухань готувалась вчителями музики і передбачала вивчення історії музики, слухання-концерти, слухання «живої» музики. Такі засідання були досить частими – за період з 1927 по 1934 рр. їх відбулося 78 [192, с. 34].

Одним із перших аматорських гуртків, що працювали при ліцеї, став фотогурток, діяльність якого розпочалася в 1928 р. Його поява була пов'язана з приїздом у місто майстра фотосправи Генріха Германовича. Працюючи в школах ліцею, він заохочував учнів до фотосправи і ті згодом охоче прилучались до цього виду мистецтва. Спочатку в майстра займалося 4-5 учнів, а згодом їх кількість зросла до 23. В цілому заняття фотографією були одним із важливих напрямів розвитку культури міста і прихильники цієї справи були сконцентровані у двох організаціях: фототоваристві і фотомайстерні учнів Кременецького ліцею. Обидві організації брали участь у місцевих, крайових, загальнопольських та міжнародних

виставках. Так, у листопаді–грудні 1931 р. у Варшаві проходила фотовиставка, на якій було представлено 69 авторських робіт, у тому числі п'ять робіт учнів Кременецького ліцею [91, с. 34].

У 1932 р. в залі Гуго Коллонтая було організовано велику фотовиставку, на якій демонструвалась 221 робота 24 авторів (75 робіт належало учням Кременецького ліцею). Про важливість заходу свідчили імена офіційних осіб, що прибули на його відкриття: міністр віросповідань та народної освіти Єнджеєвич, волинський воєвода Юзевський, куратор Волинського шкільного округу Фіревич, інші представники адміністрації та органів освіти. Виставка працювала 10 днів, її відвідувачами стали 800 осіб [88, с. 8].

У тому ж році в рамках діяльності фототовариств відбулося дві загальнопольські виставки та вісім індивідуальних і гуртових виставок на Волині. Серед них на двох виставках демонструвались роботи учнів ліцею. Тоді ж вернісажі проходили у Варшаві та Познані [88, с. 9-10].

З метою розвитку сільського господарства та підготовки спеціалістів цієї галузі у 1928 р. з ініціативи куратора Ю. Понятовського при Кременецькому ліцеї було засновано гурток сільської молоді. У тому ж році при ліцеї відбулася перша виставка сільськогосподарської продукції, на яку з'їхалось багато гостей, серед яких був і воєвода Г. Юзевський [136, с. 15].

Сільськогосподарська тематика була доповнена діяльністю літніх курсів для вчителів загальноосвітніх шкіл під керівництвом директора сільськогосподарської школи Р. Залевського. Вперше вони відбулися 1926 р. (з 12 липня по 9 серпня). Слухачами курсів стали вчителі тих шкіл, які були зорієнтовані на підготовку працівників цієї галузі, а також ті, які потребували додаткових знань для викладання окремих фахових предметів. З кожного повіту Волинського воєводства на курси було делеговано 3-5 вчителів (усіх забезпечували гуртожитком). Їх загальна кількість становила 49 осіб, однак закінчили навчання лише 37 слухачів. Програма курсів передбачала вивчення таких предметів, як загальні відомості з хімії, ботаніки, сільського господарства (грунтознавство,

обробка ґрунтів, сільськогосподарські культури), вирощення худоби, молочарство, садівництво, бджолярство тощо.

Широкі можливості та доступні методи роботи гуртків сприяли до залученню до них не лише учнів шкіл ліцею, а й усіх охочих. Молодь, що займалася в гуртках, всесторонньо розвивалась, піднімала свій культурний та освітній рівень.

Просвітницька діяльність Кременецького ліцею також мала досить широкі рамки. Значна роль у цьому напрямі відводилась виховній роботі з сільською молоддю. Для цього були розроблені спеціальні програми та ряд заходів виховного спрямування: зокрема організація вечорів, концертів та диспутів для сільської молоді.

Першим заходом, який відбувся в рамках цієї програми стали вечорниці сільської молоді, що відбулися 8-13 лютого 1932 р. в колонному залі Кременецького ліцею. На них були присутні учні семінарії, вчителі загальноосвітніх шкіл, інструктори та сільська молодь. У перший день вечорниць присутнім розповідали про діяльність сільського гуртка «Надія», зачитували реферати на різні теми. Наступні засідання передбачали ознайомлення з діяльністю освітніх курсів для молоді та педагогів. Основною метою проведення вечорниць була пропаганда культурницької роботи на селі, а також виховання молоді та її фахова підготовка [136, с. 15-16].

Продовженню діяльності у цьому напрямі сприяло і засідання повітового інспекторату, на якому планувалась культурно-освітня робота на селі на зимовий період 1933 р. Засідання відбулось 11 січня 1933 р. за участі візитатора ліцею, повітового старости, шкільних інструкторів та інших офіційних осіб. На зібранні також були присутні делегати із 45 сільських осередків [113, с. 29-30].

5 червня 1933 р. в Кременецькому ліцеї відбувся з'їзд делегатів об'єднань сільської молоді Кременецького повіту. На нього прибуло 116 представників сільських гуртків. Метою зібрання було обговорення організаційних питань, плану роботи сільських об'єднань на 1933–1934 рр. та формування їх бюджету. На зібранні було обрано склад інструкторів сільських гуртків [36, с. 303].

З метою підвищення професійного рівня та удосконалення роботи педагогів при ліцеї почали діяти численні методичні об'єднання.

Одним з перших було відкрито музичне методичне об'єднання під керівництвом Броніслава Рутковського [56, с. 2]. Його створили 1928 р. за зразком Варшавського осередку [71, с. 90]. Метою осередку було навчання музичної культури та розвиток творчих уподобань. Навчання відбувалося шляхом проведення курсів музики і співів. Кожен курс передбачав вивчення окремої дисципліни. Влітку 1931 р. методичне об'єднання працювало в шести напрямках, зорієнтованих на навчання музики і співів вчителів та учнів шкіл Кременецького ліцею. Курси нижчі і середні мали по дві групи, всього ж нараховувалось вісім груп. Літні курси тривали від двох до п'яти тижнів. Передбачалось ознайомлення з програмами методики співу, організації та проведення музичних курсів для вчителів середніх шкіл. У 1932 р. в рамках цього об'єднання проводились курси співу, інструментальної гри і шкільного театру [56, с. 2].

Музичне методичне об'єднання було одним з найчисленніших – у 1931 р. його відвідувало 271 особа. Слід зазначити, що потрапити на заняття було не просто. Після подання заяви і прослуховування претенденти очікували результатів конкурсу, який нерідко сягав 5 бажуючих на 1 місце. Така динаміка спостерігалась особливо часто в тих учительських групах, які навчались за програмою вищих курсів.

За кілька років своєї діяльності об'єднання розширило спеціалізацію і в 1935 р. в його рамках проводилися курси співів для вчителів початкових, середніх та вищих навчальних закладів, шкільного і сценічного театру, керівника народного хору та диригента оркестру.

У тому ж році при ліцеї почало працювати методичне об'єднання культурницького профілю, яке було сезонним і функціонувало переважно в літній період. Воно спрямувало свою діяльність на поширення культури серед широких верств населення. Викладачі об'єднання додатково працювали в класах з поглибленим вивченням культури. Навчання було платним – від 5 до 25 злотих залежно від форми роботи. Для слухачів, які не мали житла, надавались інтернати

з повним утриманням. Плата за ці послуги становила 63 злотих за 5 тижнів навчання.

Серед мистецьких методичних об'єднань особливе місце займав художній осередок, створений в 1935 р. Він був зорієнтований на дворічні заняття вчителів, які проходили поетапно – на літніх слуханнях та зимових навчальних курсах [87, с. 218]. Основна увага зосереджувалася на навчанні малювання, креслення та основ мистецтвознавства і передбачала вивчення таких предметів, як малюнок, орнамент, графіка, малярство, проектування театральної декорації, креслення місцевості і будинків, елементи народної творчості, естетика, методика навчання малювання та інші. Заняття часто проводилися на природі, оскільки чудові краєвиди міста надихали художників-початківців, створювали сприятливі умови для творчої роботи. Доступ до гуртка мав кожен бажаючий, однак особлива увага зверталася на художні здібності майбутніх слухачів.

За кілька років роботи осередок перенесли до села Вишнівець, де він розмістився в приміщеннях ремісничо-промислової школи (колишнього замку). Директором об'єднання став В. Лам [104, с. 362]. Перенесення осередку з Кременця було негативно сприйнято його викладачами та слухачами. Основною причиною такої реакції було те, що село Вишнівець значно поступалося Кременцю своїм економічним і культурним розвитком, до того ж було віддаленим від повітового центру. Ініціатори такої зміни, у свою чергу, мотивували цей крок тим, що Вишнівець знаходився в дуже мальовничій місцевості, палац Вишнівецьких був найкращим місцем для розміщення мистецького осередку, а Кременець з його динамічним ритмом життя не давав можливості зосередитись на роботі під час проведення пленерів. І справді, згодом така зміна була виправдана: для проведення пленеру в 1938 р. до Вишнівця приїхало 160 осіб з різних регіонів Польщі [104, с. 362], що свідчило про його високий мистецький рівень та популярність. Художній гурток був одним із найвідоміших і мав найбільшу кількість слухачів. Одночасно на заняттях збиралось до 150 осіб, викладання здійснювали 16 викладачів.

За час діяльності довкола осередку сформувалося ціле мистецьке середовище, яке складалось переважно з його випускників, а також окремих художників. Для них планувалось створити організацію випускників художнього гуртка [104, с. 262], однак цей проект не був реалізованим.

Натомість, в рамках діяльності Кременецького ліцею, постійно проходили художні виставки. Перша з них була організована в 1934 р. в колонному залі ліцею. Виставка об'єднала кременецьких митців, випускників ліцею та слухачів художнього гуртка. Роботи, представлені на виставці, були виконані переважно молодими авторами [108, с. 28].

Друга виставка відбулася в травні того ж року. Це було представлення робіт 10 художників, об'єднаних у т. зв. «краківську групу». Відкриття виставки проходило в колонному залі ліцею, йому передувала лекція на тему «Слово про нове мистецтво» [107, с. 130].

Методична робота проводилась і в рамках географічного об'єднання. На території всієї Польщі було лише шість подібних осередків (три з них діяло на Волині). Географічне об'єднання при Кременецькому ліцеї почало функціонувати 28 січня 1933 р. під керівництвом п. Токарського [70, с. 36-37].

Сільськогосподарська діяльність ліцею та підготовка спеціалістів для цієї галузі зумовила утворення в 1937 р. методичного об'єднання громадської праці на селі, яке діяло в Білокриниці [71, с. 291]. Завданням осередку було підняття рівня життя в сільській місцевості і підготовка вчителів та інструкторів для цих населених пунктів. Навчальна програма була розбита на три частини: загальні предмети соціологічного спрямування, культурно-освітні питання розвитку села та господарські і громадські завдання. Передбачалось вивчення таких дисциплін, як культура села та міста, завдання, форми та методи громадської роботи, роль селянства та інтелігенції в розвитку культури Польщі, соціальна робота на селі, функції земського самоврядування в розвитку сільського господарства, стан і динаміка росту сільського господарства в Польщі. Навчання проводилось у формі лекцій та семінарів, що викладались під час трьох п'ятитижневих курсів-з'їздів і двох зимових навчальних курсів [68, с. 363]. На зимових курсах слухачі повинні

були написати реферат на тему, запропоновану керівником, або на тему, яка відповідала їх спеціалізації. Протягом зимового курсу реферат зачитували і обговорювали, після чого робились відповідні відмітки в особовій справі кожного слухача.

Навчання, окрім теоретичної частини, передбачало зустрічі з делегатами Державного інституту культури села та представниками інших інституцій цієї галузі, що спеціально приїздили на Волинь [68, с. 363]. Слухачам, які прибували з інших населених пунктів, надавалось місце в гуртожитку. Про високий рівень підготовки слухачів об'єднання свідчило те, що деякі з них після завершення курсів були запрошені на роботу в державні сільськогосподарські установи Польщі [68, с. 364].

Отож, діяльність методичних об'єднань була особливістю культурно-освітнього процесу Кременецького ліцею. Її багатогранність сприяла підготовці кадрів з різних спеціальностей. Спрямована на підняття кваліфікаційного рівня працівників двох повітів, вона готувала ідеологічні кадри, здатні в повній мірі реалізувати державні завдання стосовно приєднаних земель.

До третьої групи культурницького напрямку належать різноманітні курси, що проводились на базі Кременецького ліцею.

Особливої уваги заслуговують курси української мови для вчителів, організовані 1932 р. Волинською кураторією в Кременці. В передмові про відкриття курсів зазначалося, що серед викладачів волинських шкіл є чимало таких, які, закінчивши навчальний заклад з польською мовою викладання, не володіють українською – мовою місцевого населення. Тому вони потребують належної підготовки, що сприятиме подоланню мовного бар'єра і допоможе у вирішенні більш складних етнонаціональних питань. Курси почали діяти в одній із загальноосвітніх шкіл Кременця. Їх слухачами стали 76 вчителів з різних повітів Волині, яких безкоштовно забезпечували проживанням та харчуванням. Навчання проходило протягом чотирьох тижнів і поділялось на початковий і кінцевий курси [75, с. 24].

Організація і проведення таких курсів свідчила про існування реальної потреби в україномовних педагогах, оскільки кількість абітурієнтів-українців на початку 30-х рр. відчутно збільшилась. З другого боку, позиція врахування потреб місцевого населення свідчила про прагнення керівництва до нейтралізації антипольських проявів в українському середовищі Волинського воєводства.

У 1932 р. в Кременці було організовано курс громадської підготовки [93, с. 20]. Його метою було проведення дискусій про методи виховної роботи, а також розширення знань з психології, соціології та етики. Слухачами курсу стали 34 особи, які приїхали з Варшави, Познанського, Краківського, Віленського, Новогродненського, Львівського, Лодзького, Келецького, Станіславського, Білостоцького, Любельського та інших воєводств Польщі. Були також представники з Берліна та Гданська [93, с. 21]. Проводячи подібні зібрання в рамках діяльності Кременецького ліцею, польське керівництво насамперед прагнуло поширити славу про цей осередок, сприяти його виходу на міжнародний рівень. Географія учасників зібрання свідчила про високий рівень організації цього заходу та визнання ліцею як одного з провідних осередків громадського життя у східній частині польської держави.

У лютому 1933 р. повітовою адміністрацією було організовано чотириденну підготовку для викладачів громадського курсу. На курс було записано 52 особи, однак слухачами стали лише 22. Навчальна програма складалася з 33 годин, 12 з яких відводилось для ознайомлення з громадським курсом (виховання молоді та її самопідготовка, робота в сільських світлицях, організація творчих вечорів та концертів), 12 годин – організації культурної програми на селі (організація народних хорів, підбір пісенного репертуару), решта часу була присвячена вивченню загальних предметів. Викладачами на курсі були делегат від Луцького шкільного округу Ян Дец та делегат з Варшави д-р Юзеф Карпала. Курс проходив у колонному залі Кременецького ліцею, слухачі мешкали в учнівських гуртожитках [90, с. 32].

Продовжуючи надавати освітню допомогу педагогам, Кременецький ліцей організував курси для вчителів сільських шкіл, які проводились з ініціативи

Волинського шкільного інспекторату в 1937 р. 32 слухачі курсу займалися шість годин у день на лекційних засіданнях. В основу роботи курсу була покладена методична допомога сільському вчителю та можливості практичної роботи з учнями шкіл різного типу. Також піднімалися питання співпраці з батьківським комітетом. Головною метою курсу було підвищення фахового рівня сільського педагога, оскільки він відчутно відрізнявся від рівня сільського вчителя, що працював на теренах етнічної Польщі [55, с. 268-269]. В такий спосіб польська влада в черговий раз демонструвала свої прагнення ототожнити Волинь з етнічними польськими землями та сприяти їх подальшій інтеграції до складу Речі Посполитої.

Кременецький ліцей також активно працює в напрямку піднесення культури села. Усвідомлення домінуючої ролі сільського господарства в житті волинського регіону, ставило першочерговим завданням підготовку спеціаліста саме для цієї галузі. Тому при ліцеї постійно організовувалися сільськогосподарські курси. Одні з них діяли в селі Лідихів Кременецького повіту. На навчання приймали кандидатів, які досягли 16-річного віку, вміли писати, читати та рахувати. Програма навчання на курсах займала три місяці і передбачала вивчення садівництва, бджолярства та інших предметів. Курси для всіх слухачів були безкоштовними, плата передбачалась лише за проживання в інтернаті (2 злотих за весь курс). Заняття одночасно відвідували 25 осіб з різних повітів [52, с. 66]. Для дівчат окремо організовували 30-денні господарсько-польові курси.

Підготовка спеціалістів сільського господарства велася і на садівничих курсах у селі Лідихів, що почали працювати в січні 1936 р. Слухачі з Дубенського, Кременецького, Рівненського повітів навчалися на них протягом двох місяців [53, с. 112-113]. У 1937–1938 н.р. курси проводились у двох напрямках: городньо-господарські (для дівчат) та городні для хлопців.

Програма городньо-господарських курсів передбачала вивчення домашнього господарства, квітникарства, садівництва, гігієни, економіки господарства. Значна частина годин відводилась практичним заняттям. Під час проведення курсів відбувалися також так звані дружні заняття, на яких дівчата

зачитували реферати та обговорювали різноманітні проблеми з визначеної тематики. У 1937 р. було проведено шість дружніх зібрань з обговоренням рефератів на такі теми: «Виховання молоді дівчини», «Книга в житті людини», «Роль жінки в сім'ї», «Історія Львова; звіт про екскурсію до Львова», «Звіт про екскурсію до Кременця», «Загальний звіт про діяльність організації подружок». Крім занять, слухачі організували концерти для жителів довколишніх сіл, а також розповідали про свої подорожі.

Програма чоловічих курсів включала такі предмети, як садівництво, наука про природу, загальне городництво, відомості про рослини, економіка господарства, сільськогосподарський реманент і техніка.

Мистецьке спрямування культурно-виховного процесу поглибилось за рахунок режисерсько-театральних курсів, які відкрились при ліцеї в лютому 1938 р. під керівництвом п. Станського. Курс передбачав вивчення історії театру, інсценізації пісні, танцю та ін. На церемонії урочистого завершення навчання був присутній сам куратор С. Чарноцький, що свідчило про значимість курсу та його особливу роль у культурно-освітньому процесі ліцею [54, с. 96]..

У зв'язку з поширенням техніки та потребою її використання Кременецький ліцей у 1938 р. відкриває курси для навчання їзди на автомобілі і мотоциклі. Заняття проводив Ю. Козловський [327, с. 350]. Програма передбачала вивчення теорії їзди, конструкції та ремонту автомобіля і мотоцикла, вивчення правил дорожнього руху та практичні заняття [67, с. 506]..

Окремим напрямом роботи Кременецького ліцею була організація й проведення різноманітних культурно-освітніх та масових заходів не лише в Кременці, а й в інших населених пунктах Волинського воєводства. Серед них слід виділити вчительські та інструкторські конференції, що проводились під керівництвом ліцею.

У січні 1933 р. під керівництвом старости С. Чарноцького відбулась конференція інструкторів сільського господарства, на якій розглядались питання роботи окремих осередків та визначались плани роботи на рік. Першим питанням конференції був звіт інструкторів сільського господарства з питань освітньої

роботи в навчальних закладах та під час проведення двомісячних сільськогосподарських курсів у селі Білокриниця [49, с. 31]. В цілому, інструктори планували роботу на рік за такими напрямками:

- громадські справи на селі;
- розвиток бджолярства і робота пасік;
- садівництво (висадження саду в селі Вишнівець);
- діяльність гуртків сільської молоді;
- діяльність сільськогосподарських, торговельних гуртків та гуртків сільських господинь [49, с. 32].

У лютому того ж року в Кременецькому ліцеї відбулася конференція географічного методичного об'єднання, в якій взяв участь 21 вчитель географії середніх шкіл повіту. Конференцію проводили візитатор ліцею Ю. Понятовський, інспектор Б. Робак, д-ри Гільчер та Кочлер. Метою зібрання було обговорення подальшої роботи вчителів та учнів з новими географічними картами. Для ознайомлення із змінами М. Здобницька виступила з доповіддю «Зміни в географічній карті». Згодом присутні обговорювали питання ролі географічного матеріалу в розвитку освіти та світогляду учня [81, с. 111].

Важливою подією освітнього життя стала конференція керівників та вчителів загальноосвітніх шкіл повіту, що проходила 4-6 березня 1937 р. за сприяння повітової влади і Кременецького ліцею. На засіданнях були присутні керівники Кременецького (Б. Робак) та Дубенського (п. Камецький) шкільних інспекторатів, вчителі, інспектори, офіційні особи (всього 63 особи.). Темою конференції було впровадження нових освітніх планів у шкільні програми закладів I ступеня. На конференції вирішувались такі завдання:

- 1) Зміна діяльності загальноосвітніх шкіл;
- 2) Формування навчальних програм з огляду на забезпечення освітнього закладу;
- 3) Послідовність у формування програми та її практичне застосування в школі;
- 4) Розподіл лекційних та практичних годин у загальноосвітній школі;

- 5) Розподіл годин з основних предметів (української та польської мов, історії, природи та географії);
- 6) Організація практичних занять учнів;
- 7) Методична допомога вчителям загальноосвітніх шкіл;
- 8) Матеріальне забезпечення школи та її господарська діяльність;
- 9) Організація екскурсійної роботи [48, с. 95-96].

Враховуючи ідеологічне спрямування діяльності Кременецького ліцею Об'єднання громадських організацій проводило своєрідні дискусійні вечори за участю ліцею. Суть таких зібрань полягала в обговоренні важливих питань життя Волині та її розвитку. Часто піднімались проблеми світового розвитку та їх впливу на польське суспільство.

Перший дискусійний вечір було проведено 17 грудня 1931 р. в колонному залі Кременецького ліцею. Засідання розпочав куратор С. Чарноцький з доповіддю про роль культури у розвитку суспільства. Загалом, дискусія стосувалась поширення столичної культури на регіони та її впливу на сільське населення. Кременецький ліцей як освітній і культурний осередок на східних землях відігравав у цьому процесі особливу роль. На засіданні аналізувалось проходження культурних процесів у рамках діяльності ліцею та обговорювались існуючі проблеми в цьому напрямку. Особливу роль тут відігравала бібліотека, тому її робота була окремою темою дискусії. На засіданні були виділені основні напрями подальшої роботи для поширення культури на теренах Волинського воєводства: організація освітньої та культурної діяльності; налагодження співпраці в мистецькій галузі (музика і театр); проведення конференції старожитностей; розвиток народного мистецтва та демонстрація його експонатів [41, с. 17-18].

Наступний дискусійний вечір в Кременецькому ліцеї відбувся 1932 р. і був присвячений проблемам світової економічної кризи та її впливу на розвиток Волині. Зі вступним рефератом виступив куратор Ю. Понятовський, інші члени засідання обговорили важливі питання внутрішнього життя регіону [37, с. 20].

Продовженням дискусії стали питання «Моральні ідеали людства», що обговорювались на сьомому дискусійному вечорі 1934 р. На зібранні було присутнє керівництво ліцею, вчителі шкіл, місцева інтелігенція [102, с. 121].

Проблеми функціонування народних університетів були порушені на дискусійному вечорі 21 січня 1937 р. В колонному залі Кременецького ліцею зі вступним рефератом на тему «Сільські університети як культурний чинник перебудови села» виступив Е. Новицький. Місцева інтелігенція долучилась до висвітлення питань діяльності народних університетів та їх ролі у формуванні підростаючого покоління. На засіданні обговорювались також завдання, які мають реалізувати народні університети. Зазначалось, що ці заклади відіграють особливу роль у налагодженні стосунків між українцями та поляками [101, с. 19-20].

Отож, культурницький напрям роботи відіграв важливу роль у формуванні цілісності виховного процесу ліцею. Його заслуга не тільки в розширенні спрямованості закладу, а й у спробі вирішення актуальних проблем Волині, подолання яких покладалось на Кременецький ліцей.

Важливим був вплив на різні соціальні верстви волинського населення. Він реалізовувався через роботу різноманітних гуртків, методичних об'єднань та курсів. Тут слід виділити спеціалізацію впливу на окремі прошарки населення. Найважливіше місце посідала методична підготовка працівників, яка реалізовувалась під час спеціалізованих курсів, організованих для вчителів усього повіту. Через підвищення кваліфікаційного рівня педагога ліцей сприяв формуванню нового типу вчителя.

Сільськогосподарська спрямованість цього процесу втілилась в організації численних курсів, на яких працівник отримував необхідні знання.

Ідеологічна спрямованість роботи ліцею реалізовувалась в рамках дискусійних вечорів та різноманітних конференцій. В такий спосіб населення краю не лише отримувало інформацію про події світового та регіонального розвитку, а й долучалось до проблем розбудови польської держави. Сільська громадськість, позбавлена можливостей отримання різносторонньої інформації та

активного культурного розвитку, потрапляла під всеохоплюючий вплив організацій, осередків та заходів Кременецького ліцею, який реалізовував державну політику щодо «східних кресів».

Для об'єктивного аналізу культурної роботи потрібно також відзначити її позитивний вплив на матеріальну та духовну сторони життя. В складних умовах життя волинського населення ліцей, з його численними осередками, став центром, довкола якого обертались передові ідеї та суспільні настрої, і хоча найчастіше вони мали пропольську спрямованість, однак сприяли піднесенню загального рівня розвитку людей, їх творчого та професійного потенціалу.

Таким чином, Кременецький ліцей у другій половині 20-х – 30-х рр. став значним культурним центром Волині. Особливість його діяльності полягала в тому, що вона поширювалась не лише на учнівську молодь, а охопила широкі верстви населення, зокрема, вчительсько-викладацький склад, культурницькі кола та представників інших прошарків населення. Учасниками курсів чи методичних об'єднань часто ставали приїжджі з-за меж Волині, що свідчить про високий рівень роботи самого ліцею та широку географію його діяльності. Загалом, ця робота була просто необхідною для Волині, яка потерпала від малоосвіченості, браку кадрів, проблем безробіття. Тому ліцей з його всеохоплюючою мережею установ, закладів та організацій став осередком соціального і культурного життя краю. Несучи позитивні зміни в середовище волинського суспільства, він породжував небезпеку ополячення тих, хто знайшов у його стінах роботу чи здобув освіту, однак ці питання перебували під чітким контролем і вміло приховувались під гаслом культурно-освітньої та соціальної політики, яку проводила Польща на приєднаних землях.

Особливим напрямом роботи ліцею стала його видавнича діяльність, розпочата в кінці 20-х рр. Першим періодичним виданням Кременецького ліцею став журнал «*Życie Liceum Krzemienieckiego*». Він був інформаційним друкованим органом Кременецького ліцею, виходив кожного місяця і складався з двох частин: офіційної, що містила накази і розпорядження Міністерства народної освіти та віросповідань і внутріліцейні накази, і неофіційної, в якій інформувалося

про головні події закладу. В журналі друкувалися оголошення про початок курсів [328], проведення екскурсій, нові надходження до бібліотеки. Частина публікацій присвячувалася педагогічній діяльності шкіл різних типів. У них часто розповідалось про нові методи навчання, структуру освітнього осередку, ведення гурткової роботи та екзаменаційний процес. У виданні також публікувалися інтерв'ю з керівництвом ліцею.

Значна частина публікацій була присвячена роботі окремих шкіл. Тут знаходимо відомості про навчальні предмети, розклад занять, графіки відвідання курсів та гуртків. У деяких статтях піднімалися важливі культурно-освітні питання навчальних закладів, шукались шляхи їх вирішення. Деякі номери цього видання подавали вичерпну інформацію про кожен освітній осередок ліцею, систему освіти в ньому та кількість учнів. Дописувачами неофіційної частини журналу були викладачі ліцею Францішек Мончак, Станіслав Беда, Кароль Кочлер, Єжи Гаче та інші. Журнал виходив з 1928 р. до 1932 р.

Його продовжувачем став журнал «*Życie Krzemienieckie*». Це видання виходило два, а потім один раз на місяць. Публікувались у ньому краєзнавчі дослідження ліцеїстів, легенди рідного краю, історичні розвідки, огляд найважливіших подій, що відбувались в місті. Загалом, журнал складався з окремих частин, що були об'єднані в спеціальні рубрики, а саме: накази, історія, спорт і фізичне виховання. Особлива увага відводилась статтям про розвиток спорту, в яких розповідалось про проведення змагань [112; 59], розвиток певних видів спорту [117].

З-поміж періодики Кременецького ліцею журнал «*Życie Krzemienieckie*» був найбільш інформативним та цікавим. На його сторінках існувало чимало різнопланових рубрик. Перша частина видання завжди відводилась розпорядженням та офіційним документам. У них повідомлялось про нові програми, плани та зміни, що стосувались роботи Кременецького ліцею.

Не менш цікавою була рубрика «З міста і повіту», в якій робився огляд найважливіших подій життя Кременця, а також розповідалось про заходи, що

відбувались на території повіту. Із сторінок цієї рубрики можемо почерпнути інформацію про хід реалізації державної політики на східних теренах.

Окремо слід розглянути публікацію повідомлень. В них завжди подавались відомості про всі події, що відбувались в межах ліцею, на території повіту чи далеко за його межами. Тут знаходимо відомості про різноманітні з'їзди, виставки, гуртки, зібрання, торги, ярмарки, громадські слухання чи інші події. В такий спосіб Кременецький ліцей інформував мешканців міста і регіону про головні події та заходи.

Творча робота висвітлювалась у рубриці «З мистецтва». Найбільшу частину цієї тематики було відведено діяльності гуртків та мистецьких об'єднань ліцею. Тут розповідалося про музичний гурток та слухання, що проходили в рамках його діяльності, описувалася робота художнього гуртка та подавалась інформація про численні виставки, організовані ліцеєм, висвітлювалося театральне життя Волині, а також чимало статей присвячувалось діяльності фотогуртка та розвитку цього виду мистецтва в Кременці.

Перші сторінки номерів часто відводились для публікацій місцевих краєзнавців, істориків чи учнів ліцею, які розповідали легенди та перекази про Кременецьку землю. Тут поміщалося багато переказів про Кременецькі гори, історія походження назв деяких населених пунктів, а також легенди складені самими ліцеїстами.

Досить інформативною була рубрика «Спорт і фізичне виховання», в якій вміщувалась інформація про розвиток різних видів спорту в школах Кременецького ліцею, учнівські змагання, спортивні свята. Особливо інформативними були статті про розвиток лижного та санного спорту в Кременці.

Окремо слід згадати про авторів статей та публікацій в «*Życie Krzemienieckie*». Це переважно вчителі, рідше учні ліцею. Щодо викладацького складу, то найчастіше тут натрапляємо на прізвище дослідника та краєзнавця Францішека Мончака, який публікує історико-краєзнавчі дослідження, а також щоденник «*Listy z podróży*», в якому описує своє перебування в Південній Америці з науковою метою.

Власні роздуми щодо розвитку бібліотечної справи друкував директор бібліотеки Кременецького ліцею Мечислав Задружний. У його статтях порушуються питання ролі книги в розвитку особистості та інші аспекти виховного процесу.

Розвиток фотосправи у місті та діяльність фотогуртка при Кременецькому ліцеї відображені на сторінках статей Станіслава Схейбаля. Цей автор висвітлював також театральне життя Волині.

Про діяльність окремих шкіл ліцею та їх вихованців розповідав Здіслав Опольський, важливі питання діяльності ліцею порушували куратори Юліуш Понятовський та Стефан Чарноцький. Галина Юршова всесторонньо висвітлила роботу народних університетів та проблеми їх функціонування. Серед інших викладачів ліцею, що були постійними дописувачами «*Życie Krzemienieckie*», знаходимо прізвища Б. Робака, А. Рускової, К. Грошинського та інших.

Окремим учнівським виданням був журнал «*Nasz Widnokrąg*», який виходив кожного місяця і складався зі статей ліцеїстів. Учні писали про найцікавіші моменти свого навчання та відпочинку, друкували власні літературні твори, вели конкурсні рубрики [50], часто описували проходження практики [105]. Кожен номер журналу містив вірші ліцеїстів, в яких вони передавали власні переживання, описували красу міста, зображали історичні події чи торкалися інших тем. Ілюстрованим додатком до журналу були малюнки учнів, найчастіше виконані в техніці графіки. В цілому, видання було досить цікавим не лише для його дописувачів та молоді, а й для громадськості, яка в такий спосіб могла стежити за творчим процесом, що проходив у стінах ліцею.

Серед рубрик журналу постійно натрапляємо на публікації про конкурс «*Naszego Widnokrągu*». Також систематично друкуються звіти про різноманітні зустрічі та концерти. Особливе зацікавлення викликають учнівські розповіді про екскурсії та проходження практики. На сторінках видання постійно подається поезія ліцеїстів, а також перші проби в прозовому жанрі. Із сторінок журналу довідуємося про творчі вечори, що проходили в школах ліцею – тут надруковані

сценарії до деяких з них. На сторінках видання друкувалась й історія самого «Naszego Widnokraгу».

«Nasz Widnokraг» був першим виданням, що побачив світ з друкарні ліцею. Він видавався з 1925 по 1936 рр. Від попередніх цей журнал відрізнявся тим, що переважна більшість статей була написана учнями, й це давало можливість читачам побачити Кременецький ліцей таким, яким його бачили його вихованці. З іншого боку, робота в публіцистичному жанрі сприяла розвитку творчих здібностей молоді. Журнали давали можливість не лише виявити свій талант, а й помістити власні напрацювання на сторінках часопису й отримати можливість об'єктивної оцінки широкими колами громадськості. Таким чином, за допомогою друкованої продукції ліцей вирішував проблеми самореалізації учнів та їх творчого потенціалу, що було важливим елементом виховної діяльності.

Видавав Кременецький ліцей також невеликі брошури (видання-одноденки), які повідомляли населення про курси, що організовував заклад для молоді та вчителів. Вони складались з оголошення про самі курси, а також містили досить вичерпну інформацію щодо мети, завдань і методів проведення занять [114]. Часто такі видання були доповнені гарними фотографіями ліцею та його володінь.

Окремо велася хроніка Кременецького ліцею, в якій фіксувались практично всі події з життя закладу, його учнів та викладачів. Хроніка велася регулярно, щомісяця. З неї читачі дізнавались про відкриття нових шкіл, учнівські екскурсії, конкурси, виставки, свята ліцеїстів. За шість років це видання висвітлило безліч цікавих фактів, помістило багато фотографій Кременця та його околиць.

Отже, періодичні видання Кременецького ліцею мали вагомий вплив на населення. Їх постійність та всесторонність ліквідовувала інформаційний вакуум, а різноманітність рубрик допомагала знаходити читачів у різних сферах. Негативним моментом було те, що преса Кременецького ліцею було польською, а це призводило або до її ігнорування свідомою частиною українців, або сприяло ополяченню менш стійких представників україномовного суспільства.

Окремим видом культурно-освітньої та просвітницької роботи Кременецького ліцею була його активна участь у створенні та організації роботи народних домів. Народні доми в Кременецькому повіті з'явилися в середині 20-х років. Це були культурні центри, в яких збиралась сільська молодь та місцева інтелігенція. Основною метою діяльності народних домів було поширення освіти та культури серед сільського населення, формування громадянської позиції у кожного мешканця Волині та згуртування сільської громади. Створювалися такі центри коштом сільської громади, гуртків сільської молоді, польських осадників, за рахунок невеликих внесків учнів старших класів, а також за фінансової допомоги Кременецького ліцею. Ліцей як важливий освітній, культурний та ідеологічний центр Волині не міг лишатися осторонь, коли вирішувались питання формування майбутнього громадянина держави. В цьому напрямі на нього було покладено особливу відповідальність, а тому керівництво ліцею надавало всебічну допомогу у відкритті та роботі різних культурницьких осередків.

При створенні народних домів сільські громади зіткнулися з численними проблемами, які полягали в організаційних суперечностях, бракові коштів та розміщенні культурних центрів у старих шкільних приміщеннях.

Перший народний дім почали будувати 1926 р. в селі Стара Гута. Для організації цього осередку потрібні були чималі кошти, тому для відкриття першої кімнати фінансову допомогу було надано Кременецьким ліцеєм. Народний дім почав працювати в 1928 р. З 1930 р. подібні осередки з'явилися в інших селах. Так, на 1932 р. в Кременецькому повіті було вісім народних домів, в 1933 р. – 12, в 1936-му – 19, а в 1938 р. – 22. Народні доми мали різний характер власності: сільській громаді належало сім осередків, у власності певної організації чи групи польських осадників було п'ять домів, три осередки відкрито коштом «Організації народних домів», чотири належали пожежній службі, один народний дім був власністю Кременецького ліцею, ще один належав парафіяльній громаді [34, с. 476-477]. Отож, на території повіту діяли народні доми в Шумську, селах Залужжя, Колодно, Лопушно, Малинів, Обич, Стара Гута, Вишгородок, Ходаки та ін.

Робота народних домів полягала у проведенні періодичних лекційних занять сільськогосподарської тематики (садівництво, бджолярство, городньо-польові роботи, догляд за худобою, трудове навчання, ін.), організації тематичних вечорів, концертів, спільних читань у світлиці. Багато уваги приділялося роботі виховання молоді та формування її характеру і світогляду. При народних домах проводились культурно-освітні курси різнопланового спрямування. Однак основна суть роботи народних домів зводилась до налагодження співпраці між поляками та українцями та вироблення доброго ставлення один до одного.

Особливою формою роботи були недільні університети, покликані підняти рівень освіти сільського населення та сприяти налагодженню контактів між польським та українським населенням.

У перші роки роботи народним домам надавалась постійна допомога громадських організацій та інших культурно-освітніх осередків. З 1932 р. народними домами здійснювались об'їзди, за допомогою яких привозили пересувні бібліотеки, виставки, організовували концерти та театральні вечори, читали лекції на актуальні теми [34, с. 478].

У 1935 р. було створено підкомісію народних домів, яка передбачала здійснення опіки та контролю над цими культурно-освітніми осередками. Її керівником став Броніслав Робак. У рамках діяльності підкомісії передбачалось надання методичної допомоги інспекторам та вчителям, які проводили курси, здійснювалась матеріальна допомога бібліотекам, надавалось сприяння в організації виставок, концертів та вечорів. Однак робота підкомісії не обмежувалась лише допомогою народним домам, у її компетенцію входила перевірка роботи цих осередків. Так, під час перевірки 1935 р. Підкомісія рекомендувала зміцнити співпрацю між народними домами та народними університетами в різних селах повіту, активніше працювати у напрямі налагодження контактів між польським та українським населенням, налагодити роботу вчителів та інспекторів [78, с. 14-15].

Перевірки виокремлювали проблеми кожного народного дому. В 1936 р. було здійснено перевірку народного дому в селі Обич. Осередок знаходився в

старому приміщенні, не вистачало грошей на літературу українською мовою, однак позитивно оцінено діяльність сільськогосподарського гуртка, що працював при осередку [42, с. 68]. У селі Малинів дім працював значно краще, оскільки перебував під патронатом Кременецького ліцею. Цей осередок мав велику бібліотеку, актовий зал, світлицю, в рамках його роботи здійснювалась підготовка дівчат на курсах трудового навчання. В народному домі постійно проводились культурні заходи. У Шумському народному домі проходили ветеринарні курси, роботу осередку оцінено позитивно [42, с. 69]. Під патронатом ліцею працював і народний дім у Залужжі, де функціонував гурток сільської молоді [42, с. 70].

Таким чином, культурно-освітня діяльність Кременецького ліцею виходила за межі роботи самого закладу. В рамках ідеологічної програми з виховання громадянина Польщі ліцей сприяв створенню та діяльності народних домів, які були своєрідними просвітницькими центрами волинського села. Шляхом проведення виховної роботи в цих осередках ліцей впливав на формування громадянської позиції молоді, проводив активну роботу з налагодження співпраці між українцями та поляками.

Особливої уваги у висвітленні питань культурно-освітньої та ідеологічної діяльності Кременецького ліцею заслуговують народні університети, головні завдання яких полягали у нейтралізації антипольських настроїв в українському середовищі та формуванні з місцевих жителів лояльних громадян польської держави.

Історія народних університетів бере свій початок у Данії, де їх створив Фрідріх Северин Грунтвіг (1783–1872). Перший народний університет з'явився в 1844 р. в Реддінгу [122, с. 89]. Навчання в таких закладах значно відрізнялося від навчання в тих, що називались класичними. В цих університетах не викладали складних дисциплін, не примушували складати екзамени, не змушували до навчання. В середовищі учнів і вчителів панували взаєморозуміння та щире спілкування. Основна мета цих установ полягала в піднесенні рівня освіченості простого населення, яке було позбавлене можливостей навчання в освітніх закладах, а також ідеологічному вихованні молоді в потрібному для держави

напрямі. Досить часто народні університети створювались для піднесення патріотичних настроїв серед населення, або навпаки – для їх подолання та прищеплення інших поглядів. В умовах неписьменності, безгрошів'я та відсутності будь-яких культурних осередків народні університети відігравали роль виховних та культурних центрів, які мали вагомий вплив на життя регіону. Народні університети охоплювали всю Скандинавію – Данію, Швецію, Голландію, Норвегію, Фінляндію, Ісландію, Фарерські острови, а після Другої світової війни – навіть Гренландію.

На території Польщі народні університети вперше з'явилися на межі ХІХ – ХХ ст. і відіграли важливу роль у розвитку села. Покликані стати своєрідними просвітницькими центрами, вони готували освітні і громадські кадри для сільської місцевості [191, с. 189], однак через відсутність підтримки їх діяльність була перервана. Першу світову війну пережив лише народний університет у селі Соколувка (повіт Цеханув, Варшавське воєводство). У 1924 р. освітній діяч І. Соляж у селі Шицах під Краковом створив другий університет, який в 1931 р. переніс до села Гаці під Пшеворськ (Львівське воєводство) (1932–1939 рр.) [122, с. 90]. Для того, щоб сформувати подібні осередки в Польщі, І. Соляж довгий час перебував у Данії (1924-1931 рр.), де вивчав досвід організації цих установ [191, с. 191]. У 1934 р. в Другій Речі Посполитій було лише п'ять народних університетів, а на початку 1939 р. вже 20 [122, с. 90].

Суть діяльності народних університетів зводилась до формування в молодіжному середовищі певного світогляду, необхідного для громадської та освітньої роботи на селі. До того ж, університети були спеціальним типом шкіл, в основу діяльності яких було покладено психологічний підхід до виховання та ідеологічна спрямованість освітнього процесу [103, с. 36]. Виходячи з цих завдань, було сформовано цілу концепцію діяльності народних університетів. Вони мали стати кузнею громадських і культурних кадрів польського сільського середовища [191, с. 196]. Університети відігравали важливу роль, оскільки готували працівників, адаптованих до існуючих потреб держави [191, с. 190].

Завдання народних університетів Польщі були розроблені і затверджені на пленумі ради університетів. Їх суть була викладена за трьома основними напрямками:

I. Навчальна частина передбачала викладання вибраних завдань із загальнопідготовчих гуманітарних та природничих предметів: польської мови та літератури, науки про Польщу і світ, основ політичної економії, відомостей про село, сільське господарство, природознавства, філософії та релігієзнавства, науки про людину, гігієни, виховання дітей та молоді.

II. Виховна робота включала культурно-освітні і мистецькі завдання: співи, танці, основи театрального мистецтва, спорт і туризм.

III. Практичні заняття.

Підбір викладацького складу народних університетів був зумовлений особливостями цих осередків. Наявність диплому для викладача університету була не обов'язковою, натомість вимагалась чітка громадянська позиція, психологічний підхід до кожного слухача, знання власного предмету та готовність повністю присвятити себе справі виховання сільської молоді. Особливо цінувалось вміння донести знання до свого учня, навчити його працювати самостійно і вирішувати поставлені перед ним завдання. Важливим було також те, як педагог знаходить спільну мову із слухачем та впливає на формування його свідомості. Активна громадянська позиція мала бути хорошим прикладом для вихованців, що було особливо актуальним для народних університетів Волині, в яких готували «достойних громадян відродженої Польщі».

Методика роботи в народних університетах теж була особливою. Вона полягала в живому спілкуванні між молоддю та викладачами, передбачала дискусії та спільні виступи. Особлива увага відводилась особистості учня та розвитку його можливостей. Багато зусиль концентрувалось на тому, щоб прищепити молоді почуття відповідальності та усвідомлення власної ролі в житті суспільства [103, с. 37].

Особливе місце відводилось народним університетам, які польська влада відкривала на приєднаних українських землях. На них покладались ідеологічні та виховні функції, однак особливу роль вони відігравали в політичному впливі на регіон та політичній інтеграції Волині в склад польської держави. З цього випливала і певна специфіка діяльності закладів: у них спільно навчались поляки та українці, що мало сприяти налагодженню дружньої атмосфери, а також поступовому ополяченню українців для їх подальшої асиміляції.

Про вагому роль народних університетів у польській політиці на Волині свідчить загальнопольська конференція народних університетів, що проходила в Кременецькому ліцеї 7-9 жовтня 1938 р. Метою конференції було обговорення та дискусія стосовно завдань, які стояли перед цими установами [12, с. 479].

Кременецький ліцей з початку 30-х рр. починає відкривати народні університети на Волині. Першим став університет у селі Михайлівка Дубенського повіту, відкритий 1932 р. Його очолила Галина Юршова – людина з надзвичайними педагогічними здібностями, талантами та особливим підходом до питань виховання молоді. У 1935 р. було відкрито другий народний університет під керівництвом К. Банаха у селі Ружин під Ковелем, сфера впливу якого охоплювала Ковельський, Любомльський, Володимир-Волинський, Горохівський, Луцький і Сарненський повіти [45, с. 98]. Третій народний університет з'явився в 1939 р. в селі Малинськ Костопільського повіту. Керівництво ним мав здійснювати п. Флешер, однак невідомо, чи університет зміг провести хоча б одні курси [86, с. 34].

Діяльність університетів полягала у проведенні кількомісячних курсів, які організовувались окремо для хлопців та дівчат. При цьому зазначалося, що університет не дає жодних дипломів чи свідоцтв, а створений для піднесення культурного рівня молоді, яка в ньому навчається.

У 1932 р. у Михайлівці розпочався перший зимовий чоловічий курс навчання. Його відкриття відбулося 25 листопада. Завдання курсу полягало в допомозі молоді в роботі над собою і утвердженні її для громадської роботи на селі. Конкретні завдання розписувались таким чином:

1. Формування характеру, самостійного мислення і демократичного світогляду слухачів.

2. Підготовка слухачів до практичної роботи на селі шляхом ознайомлення з методами організаційної діяльності, заснованої на історії та культурі села.

3. Формування співжиття між поляками й українцями, побудованого на взаємоповазі, толерантності та взаємопізнанні історії і культури обох народів [45, с. 95]. Програма навчання була досить простою: знайомити вихованців з громадським життям, роботою на селі та проводити практичні заняття, аби випускники стали достойними громадянами держави і суспільства. Навчальний план курсів будувався так, що лекції чергувались із самостійною роботою, дискусіями, практичними заняттями, колективними читаннями. Виховна робота базувалась на принципах родинного життя слухачів (спільні обіди, заняття, збори, обговорення рефератів, екскурсії).

На курси приймали бажаючих віком від 18 до 25 років. Умовою для зарахування було свідоцтво про закінчення однорічної сільськогосподарської школи, семикласної школи (в окремих випадках – чотирикласної), а також оплата за навчання (вона складала 160 злотих, однак слухачеві обов'язково потрібно було сплатити лише 40 злотих, решту міг покрити ліцей чи інша повітова організація). Якщо слухач не міг оплатити курси, а навпаки – потребував матеріальної допомоги, то університет надавав їй у вигляді стипендії за умови успішного навчання. Кандидати при вступі на навчання повинні були взяти народний одяг та музичний інструмент (за його наявності), що було дуже важливим у процесі ідеологічного виховання молоді [107, с. 364].

На одному курсі навчалось від 10 до 30 осіб – поляків і українців; їх співвідношення здебільшого становило один до одного [73, с. 35], інколи серед слухачів були чехи, хоча їх кількість була мізерною. Географія походження слухачів була широкою – на одному курсі навчались вихідці з 21 населеного пункту Волині [45, с. 99].

Навчальний план першого чоловічого курсу народного університету в Михайлівці включав такі предмети: історія Польщі, основи психології та етики,

польська і українська мови та література, основи природознавства, гігієна, громадське і господарське життя села, культура села, народний театр, освітня праця на селі, господарські рахунки, співи, гімнастика, подорожі по Волині, Польщі і світі. Окрім обов'язкових предметів частина навчального часу кожного дня відводилась на читання газет і дві години для фізичної роботи – столярка, рубання дерев, фізичні вправи.

Розклад занять залежав від періоду навчання. На початку курсів більше часу відводилось на теоретичне вивчення предметів, пізніше слухачі дискутували на різні теми. Розпорядок дня виглядав таким чином:

Після підйому – півгодини гімнастики, потім сніданок;

8.00 – 11.00 – заняття;

11.00 – 13.00 – фізична робота;

13.00 – 14.00 – обід;

14.00 – 15.00 – спільне читання газет;

15.00 – 17.00 – заняття;

17.00 – 19.00 – реферати, дискусії, робота в бібліотеці.

Для такого виду роботи, як читання газет, слухачів було поділено на групи, кожна з яких мала власного референта і визначену тему на кожен тиждень. В кінці тижня група здавала звіт і отримувала нове завдання.

Заняття на курсах вели вчителі Кременецького ліцею, а також ті особи, що прибули за направленням Волинської спілки сільської молоді (з місцевих на курсах були залучені лише агроном та викладач гуманістики) [45, с. 248].

Початок навчання та його завершення завжди проходив під пісенний супровід: чи то український чи польський. В Михайлівському університеті самими слухачами був складений власний гімн – «Гімн Волинської родини», який звучав обома мовами [122, с. 109-110].

Дуже важливим елементом навчання в народних університетах були реферати, які готували, а потім виголошували слухачі курсів. На першому зимовому курсі в Михайлівці було підготовлено 29 рефератів різної тематики, найцікавіші з них називалися так: «Різниця між громадськими та фінансовими

організаціями», «Завдання громадськості на Волині, її розвиток та причини занепаду в час кризи», «Як хотіли б організувати гурток сільської молоді», «Звичаї та народні традиції на Волині під час святкування Різдва Христового», «Життя села на прикладі твору «Марія», «Якою людиною був Кохановський», «Роль жінки в селі», «Громадськість волинського села», «Тарас Шевченко», «Про управління гміни в повіті», «Адам Міцкевич і справа його життя», «Народні дома: їх організація і мета», «Яке значення в житті може мати любов Божа і людська», «Чого може досягти людина, яка має велику силу волі», «Про значення самопідготовки», «Наша ідеологія». Таким чином, тематика творчих робіт слухачів університету була досить різноманітною, що свідчить про різноплановість виховної та ідеологічної роботи закладу. Найбільше уваги зверталось на суспільні й громадські теми, що впливало з основних завдань народних університетів. У цілому, ця робота відповідала реалізації політики польсько-української співпраці, що була основою «волинського експерименту» влади Юзевського.

Після читання реферату всі слухачі починали його обговорювати та дискутувати, висловлюючи власну думку. Такі вечірні розмови були дуже важливими як для самих слухачів, що в такий спосіб розширювали свій кругозір та формували власну позицію, так і для керівництва, яке отримувало додаткову можливість контролювати суспільні настрої волинян.

Важливим аспектом виховної роботи народних університетів (за твердженням польської влади) було втілення принципів співжиття та створення родинної атмосфери в учнівському середовищі. Дбало також керівництво установи про принципи любові та братерства. Девізом спільного життя слухачів було: «Моя свобода закінчується там, де починається свобода іншої людини» [45, с. 249].

Самі слухачі університету влаштовували вистави та вечорниці, на які запрошували гостей. Серед таких заходів була вистава «Зимовий вечір», вечори Міцкевича, Шевченка та Пілсудського.

Для розширення кругозору слухачам народних університетів організували прогулянки та походи, які проводились переважно під час свят. Протягом зимового курсу в Михайлівці відбулося кілька екскурсій: Білокриниця – Кременець; Почаїв – Вишнівець – Лідихів; Кременець; Радивилів.

Важливу роль у вихованні молоді, що навчалась в народних університетах, відігравали інтернати, в яких мешкали слухачі [59, с. 122]. Звертало увагу на інтернатське життя і керівництво цих закладів, адже ці установи давали можливість контролювати молодь, а також впливати на її світогляд та формувати принципи, що були основою ідеологічної концепції щодо приєднаних земель.

Крім того молодь була організована в т. зв. Товариський гурток, що працював за власними правилами в таких секціях, як театральна, туристична та фізичного виховання [45, с. 250].

Урочисто проходило закриття курсів. Для святкувань відводився останній навчальний тиждень: тоді слухачі ще дискутували над рефератами та готували святкову програму. В цей тиждень відбувались також вечорниці, які організувались не лише для слухачів, а й для жителів довколишніх сіл, переважно у вівторок. Вистави готували ті слухачі, що входили до театральної секції Товариського гуртка.

В останній день курсів до університету з'їжджалось багато гостей, серед яких був куратор Кременецького ліцею. В день святкування зачитувались численні листи і привітання з телеграмами, слухачі ставили театральні сценки, а також готували своєрідний радіоконцерт. Крім того, під час свята було багато повідомлень з хроніки курсів, новин сільського господарства, співів, веселощів і забав. Кожному випускнику надавалось вітальне слово, з яким він звертався до викладачів чи своїх колег [111, с. 123].

Народні університети організували як чоловічі, так і жіночі курси, принципової різниці в їх проведенні не було, вивчались ті самі предмети, акцент робився лише на спецкурси [120, с. 111].

Під час проведення курсів для дівчат у Михайлівці існували гімнастична, культурно-освітня та пропагандистська секції. Заняття починалися вранці з

практичної роботи на грядках, потім 2,5 години відводилось для уроків. Друга частина навчання проходила після обіду. У вечірній час були ігри, конкурси та відпочинок [192, с. 30].

За кілька років роботи народні університети накопичили певний досвід та згуртували довкола себе тих людей, що були їх вихованцями. У 1937 р. при Михайлівському університеті було організовано першу конференцію колишніх випускників університету. В конференції взяли участь міністр Ю. Понятовський, куратор Волинського шкільного округу Е. Новицький, представник Волинського зв'язку сільської молоді М. Задружний, куратор Кременецького ліцею С. Чарноцький, керівники народних університетів та численні гості. Вступні реферати виголосили Г. Юршова та Я. Бересневич.

Основною метою конференції було визначення завдань та окреслення перспектив розвитку народних університетів. Конференція ухвалила такі рішення:

1. Надавати допомогу слухачам народних університетів, а також їх випускникам, які працюють для розвитку села [13, с. 425];
2. Визначити вплив випускників народних університетів на сільське населення та зібрати інформацію про їх діяльність;
3. Забезпечити самопідготовку слухачів народних університетів та сприяти їм у вивченні заданих тем;
4. Сприяти удосконаленню професійного рівня випускників народних університетів;
5. Процес вдосконалення фахового рівня колишніх слухачів поділити на дві частини – групова та індивідуальна підготовка, сформувані особливий підхід до кожного напряму;

Оскільки основний вплив на удосконалення професійного рівня вихованців здійснюють вчителі, то вирішено:

- а) якомога частіше проводити виїзди з теперішніми слухачами народних університетів, спілкуватись із сільською молоддю та випускниками народних університетів, що працюють в селах;

б) навести постійні контакти з випускниками народних університетів, дізнатись про проблеми в їх роботі і працювати над подоланнями цих проблем із теперішніми слухачами університетів;

в) допомогти випускникам у виборі напряму подальшої роботи та підготувати бажаючих до вступу в навчальні заклади;

г) організувати курси для підвищення кваліфікації випускників народних університетів [13, с. 426];

Робота для самовдосконалення має здійснюватись під керівництвом педагогів та інструкторів народних університетів, враховуючи особливості місцевості, де працює випускник, та індивідуальності його характеру й обраної теми [13, с. 427].

Таким чином, діяльність народних університетів передбачала не лише роботу в рамках навчального осередку, а й намагалась контролювати та корегувати роботу своїх випускників, що в черговий раз вказує на ідеологічну спрямованість роботи цих установ та їх виняткову роль в інтеграційних процесах Польщі на українських землях.

Незважаючи на значні зусилля в примиренні поляків та українців, народні університети зіткнулись з численними проблемами. Перша з них полягала в різниці світоглядів. Кожен приходив до університету зі своїми переконаннями та поглядами, а їх перелом в той чи інший бік був дуже складним, а часто й неможливим. Частина польської молоді, яка не мала антиукраїнського комплексу, сприйняла в народних університетах ідею співпраці. Натомість траплялись і випадки, коли слухачі, які перебрали від батьків увесь багаж того комплексу, приїжджала з ним до університету і ... забирали його звідти назад додому [122, с. 140].

Перешкодою для зростання популярності народних університетів було й те, що ці заклади та методи їх роботи не вписувалися в освітні традиції Волині, а ті люди, які приходили на навчання, хотіли здобути освіту й отримати диплом, а університет цього не давав [45, с. 252].

До того ж, ідею «взаємопошани, толерантності та взаємопізнання історії та культури обох народів» втілити в життя виявилось завданням неможливим – весь культурно-освітній процес, який зводився до поступового ополячення українців, у своїй основі перекреслював ці принципи. За благородною метою просвітницької роботи ховалась політика колонізації «сірого волиняка», який, отримавши хоч якісь знання та пропольське виховання, мав стати справжнім громадянином польської держави.

Труднощі в діяльності народних університетів полягали ще й в тому, що слухачам хотіли дати надто багато інформації, готували їх за програмами, які осягнути вони часто були не в змозі через свою малоосвіченість і невідповідність. До того ж, часто в університети приходили люди, які взагалі не вміли читати і писати, що було величезною проблемою. Ще одна перешкода базувалась на нерозумінні того, що це не заклади, де здобувають знання і освіту, а місце, де молодь розвиває свій світогляд, що це так звані «університети людяності» [45, с. 253].

Через народні університети з 1932 по 1939 рр. пройшли близько 300 волинських дівчат і хлопців, з них приблизно 200 були українцями [122, с. 97].

Таким чином, перед народними університетами Волині ставились важливі навчально-виховні та політичні завдання. За допомогою цих установ польське керівництво прагнуло підняти освітній рівень українців, виховати їх у дусі польського патріотизму, що сприяло б ополяченню значної частини волинського населення та його інтеграції до складу польської держави.

За кілька років діяльності через народні університети перейшло чимало волинян, однак зробити з них справжніх громадян відродженої держави полякам так і не вдалося. На заваді стали такі важливі чинники, як ментальність українців, їх несприйняття чужої влади та національна свідомість.

Отже, народні університети були покликані реалізовувати головне завдання Польщі на окупованих землях – формування особистості працівника нового типу. За своєю ідеологією університет сприяв зближенню двох народів, що мешкали на Волині.

ВИСНОВКИ

На основі викладеного матеріал, можна зробити висновок, що діяльність Кременецького ліцею, зосереджена в мережі освітніх, культурних, наукових та економічних осередків була показовим втіленням особливостей ідеологічно-світоглядної політики Другої Речі Посполитої.

Особлива роль в кресовій політиці Польщі відводилась питанням розвитку освіти. Від їх вирішення в значній мірі залежав успіх реалізації багатьох загальнодержавних програм. На Волині польська влада зіткнулася з багатьма проблемами, подолання яких потребувало значних зусиль, часу та виваженого ідеологічного підходу. Враховуючи особливості цього регіону та актуальність існуючих проблем, вона пішла шляхом створення нової системи освіти від якої в значній мірі залежало формування лояльного ставлення населення до існуючої влади. Своєрідним інструментом у реалізації цієї мети став Кременецький ліцей.

З появою ліцею на Волині з'явилися навчальні установи різних рівнів, формувалась освітня мережа краю, поступово вирішувались проблеми малоосвіченості та безграмотності населення. В основу їх діяльності було покладено загальнопольські програми, за якими працювала система освіти всієї Польщі.

Розгалужена структура Кременецького ліцею поєднала заклади різних рівнів – починаючи від дошкільних установ, закінчуючи педагогіумами. Першим навчальним закладом ліцею стала вчительська семінарія. Слідом за нею з'являються дошкільні навчальні заклади – передшколи, які стали прототипами дитячих садків і склали перший ступінь освітньої системи. Згодом при ліцеї була відкрита гімназія, ліцей, школи сільськогосподарського, торговельного та ремісничо-промислового напрямку, різноманітні методичні об'єднання та курси. В цілому, через функціонування навчальних закладів ліцею вирішувались не лише культурно-освітні проблеми Волині, а й було закладено фундамент для піднесення економічного рівня життя населення, шляхом підготовки спеціалістів для роботи в промисловості та сільському господарстві.

Важливою частиною освітньої роботи ліцею стала діяльність народних університетів, які мали стати додатковим чинником в напрямку нейтралізації антипольських настроїв серед українського населення. Частково вирішуючи проблеми волинського села, вони готували необхідні кадри для формування справжнього громадянина Польщі. Вважаючи на усі зусилля, народні університети так і не стали тими центрами, де українці втрачали національні особливості. Навпаки, виховання у дусі доброзичливості та лояльності між представниками обох національностей, сприяло тому, що місцеве населення залишалось із власними переконаннями, які тепер здавались йому ще вагомішими.

Наукова робота Кременецького ліцею була представлена діяльністю бібліотеки, Волинського наукового інституту та Музею кременецької землі ім. д-ра В. Бессера.

Таким чином, мережа освітніх, культурних та наукових установ Кременецького ліцею охоплювала територію всієї Волині. Навчальні заклади створювались на загальнопольській зразок і змінювались чи реформувались відповідно до змін освітніх процесів Другої Речі Посполитої. Унікальність ліцею полягала в тому, що у своїй мережі він сконцентрував заклади майже всіх рівнів освіти, що дозволило вирішити питання цілісності навчального процесу, гуртувати молодь усіх вікових категорій. Ліцей будував власну виховну концепцію, яка була спрямована на підготовку працівника нового типу та формування лояльного громадянина польської держави.

Мета діяльності Кременецького ліцею була чітко підпорядкована загальноосвітнім державним програмам. Завдання відповідали загальній ідеї польського шкільництва і зводились до «виховання нового покоління поляків, сповнених патріотизму, добре обізнаних із землями Вітчизни, її традиціями, господарством, суспільним життям; працівників готових, до фізичної і творчої праці в усіх сферах життя для добра Вітчизни і суспільства» [460, с. 248].

Важливу роль у формуванні авторитету Кременецького ліцею мали відіграти освітні традиції XIX ст. Ліцей, відроджений Ю. Пілсудським,

проголошувався спадкоємцем ліцею, створеного Т. Чацьким, що мало сприяти ототожненню обох закладів. У інтеграційній політиці це мало ідеологічне значення, яке ґрунтувалось на тому, що Волинський ліцей першої третини ХІХ ст., будучи невід'ємною частиною польської традиції, нібито трансформувався в Кременецький ліцей, який також стане центром польської спільноти, важливим східним культурним центром нової держави.

Прояви державної політики яскраво простежуються через аналіз викладацько-учнівського складу ліцею. Для усунення антипольських настроїв та насадження власного політичного курсу в перші роки діяльності нової влади на приєднаних землях проходило переселення педагогічних працівників з етнічних земель Польщі на етнічні землі України. Це мало вирішити не лише проблему малосвіченості українських земель, а й сприяло б забезпеченню цих територій ідеологічними кадрами для впливу на місцеве населення. В цілому, за весь період діяльності Кременецького ліцею у його навчальних закладах працювали поляки за національністю та римо-католики за віросповіданням, представників інших національностей було дуже мало.

Національний склад учнів постійно змінювався. Якщо перші роки роботи ліцею пройшли під гаслами навчання для дітей з польських родин, то в 30-х рр. відчутно збільшилась кількість українців. Тому можемо прийти до висновку, що змінюючи ідеологічний підхід, польська держава намагалась вирішити комплексне завдання – усунення проблем малоосвіченості на приєднаних землях та їх піднесення до загальнопольського показника і перетворення корінного жителя на справжнього «обивателя», попередньо нейтралізувавши ворожі настрої серед українців. Отже, учнівський склад був віддзеркаленням політичних процесів польської держави на приєднаних землях, своєрідним індикатором, який свідчив про зміну політичного курсу.

Простежуючи освітній та виховний процеси у навчальних закладах Кременецького ліцею, слід відзначити його тотожність з освітніми процесами, що проходили на теренах етнічної Польщі. Навчання в школах ліцею відбувалося в

рамках програм Міністерства віросповідань та народної освіти. Рівень освіти учнів ліцею не відрізнявся від загальнопольського показника.

Виховний процес, також був орієнтований на формування типу нового працівника, основною рисою якого була відданість польським інтересам. З цією метою ліцей організував всесторонню систему виховних заходів, що починались з навчального закладу, продовжувалась в інтернаті і під час проведення подорожей та екскурсій.

Культурно-просвітницька діяльність Кременецького ліцею також була багатопрофільною. У своїй структурі ліцей зосередив освітні заклади різних типів, численні методичні осередки і гуртки. Залучення різних верств населення проводилося з метою всестороннього впливу на формування поглядів та інтересів молоді людини.

Разом з тим, мережа культурницьких центрів сприяла загальному піднесенню культурно-освітнього рівня цієї частини польської держави. Важливу роль у цьому процесі відігравали і наукові установи, довкола яких оберталось життя значної частини населення регіону. Завдяки цим установам Волинь мала широкі зв'язки з подібними центрами етнічної Польщі, що стало додатковим чинником у процесі інтеграції цих земель до складу Другої Речі Посполитої. Отже, освітньо-культурна діяльність Кременецького ліцею сприяла піднесенню культурного рівня регіону та позитивно позначалось на його загальному розвитку.

Отже, аналіз діяльності Кременецького ліцею доводить що він відіграв вагомую роль в освітньому, громадському та культурному житті Волині 20-30-х рр. ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Большая Советская Энциклопедия (в. 30 т.) т. 23. Ленинград.: Государственное научное издательство «Советская Энциклопедия», 1953. 318 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська обл. Київ.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії, 1970. 53-91 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська обл. Київ.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії, 1973. 367-380 с.
4. Місто Кременець в історії освіти, науки, культури: Матер. міжнар. конф. 23-24 травня 2002 р. Кременець, 2002. 268 с.
5. Словник художників України. Київ: Головна ред. Української Радянської енциклопедії, 1973. 51 с.
6. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 12-24 травня 1997. Варшава: Тирса, 1997. 82 с.
7. Українська Радянська енциклопедія (в 17 т.) т. 5. Київ: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії, 1980. 566 с.
8. Dziesięciolecie Polski odrodzonej (księga pamiątkowa) 1918-1928 rr. // Wydwo i nakładem «Ilustrowanego kurjera codzinnego», «Swiatowida», «Na szerokim świecie» Kraków-Warszawa. 1928. 1209 s.
9. Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa: Wiedza Powszechna. 1999. 543 s.
10. Encyklopedia Powszechna, Kraków, 1931. Tom XIII. 334 s.
11. Falski M. Atlas szkolnictwa Powszechnego Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1929. 30 s.
12. Konferencja pracowników uniwersytetów ludowych w Polsce // Życie Krzemienieckie. 1938. № 19-20. Rok VII. S. 479-481
13. Konferencja w sprawie samokształcenia przodowników wiejskich w Michałowce // Życie Krzemienieckie. 1937. № 21. Rok VI. S. 425-427
14. Liceum Krzemienieckie (Ognisko pracy społecznej na wsi). Prospekt.

- Krzemieniec: Nakładem Liceum Krzemienieckiego. 1935. S. 19-24
15. Oświata i szkolnictwo w Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: nakładem Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego. 1929. 140 s.
 16. Polski słownik biograficzny. T. XXVI. Zesz. 108, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wyd-wo Polskiej Akademii nauk, 1981. 832 s.
 17. Polski słownik biograficzny. T. XXVII. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wyd-wo Polskiej Akademii nauk, 1983. 831 s.
 18. Poniatowski J. Dawne zasługi – nowe obowiązki // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 1. Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1977. S. 47-83
 19. Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (tymczasowy). Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Biblioteka oświaty i wychowania (Tom 2.). Drukarnia J. Zydaczewskiego, Lwów. 1932. 389 s.
 20. Rozkaz o otwarciu Liceum w Krzemieńcu (27 maja) 1920 r. //Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 1. Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1977. S. 46
 21. Statystyka szkolnictwa (1932-1933). Warszawa (Nakładem głównego urzędu statystycznego), 1934. 80 s.
 22. Sprawozdanie z działalności koła krajoznawczego im. D-ra Willibalda Bessera młodzieży Liceum Krzemienieckiego za rok szkolny 1928/29 //Nasz Widnokąg. 1929. № 9-10. Rok IV. S. 23-29
 23. Sprawozdanie z działalności bratniej pomocy od dnia 1 kwietnia 1927 do 22 listopada 1928 // Nasz Widnokąg . 1928. № 3. Rok IV. S. 14-15
 24. Szablicka-Zak J. Szkolnictwo i oświata w pracach sejmu ustawodawczego II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe. 1997. 199 s.
 25. Wskazania wychowawcze zawarte w rozporządzeniach i okólnikach Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Łódź: Wyd-wo drukarni państwowej w Łodzi. 1935. 166 s.

Періодичні видання

26. З Волинського життя (господарча діяльність) // Українська нива. Луцьк, 1936. № 10. С. 4.
27. Кременецький ліцей // Волинський календар «Рільник» на 1937 рік. Луцьк, 1937. 47 с.
28. Народній Університет в Ружині // Волинський календар «Рільник» на 1937 рік. Луцьк, 1937. 61 с.
29. У століття «Пана Тадеуша»: Академія в Кременці // Українська нива. Луцьк, 1935. С.8.
30. Audycje muzyczne i kursow Liceum // Przegląd Wołyński (Tygodnik społeczno-polityczny). 1929. № 32 (267). Rok VI. S. 4
31. Bałysz A. Sprawozdanie ze zjazdu kół młodzieży wiejskiej w Liceum // Nasz Widnokağ . 1928. № 4. Rok IV. S. 13-18
32. Bieda S. W sprawie klas dla uzdolnionych // Życie Krzemienieckie. 1931. № 5. Rok III. S. 8-10
33. Bieda S. Karta informacyjna w sprawie klas dla uzdolnionych w szkole ćwiczeń // Życie Krzemienieckie. 1931. № 5. Rok III. S. 10-12
34. Czarnocka H. Domy ludowe – ogniska kultury // Życie Krzemienieckie. 1938. № 19-20. Rok VII. S. 476-479
35. Dlybak R. Mysli o wychowaniu państwowym. //Życie Liceum Krzemienieckiego: Organ Liceum Krzemienieckiego. 1933. Rok III. S. 11-17
36. Doroczny zjazd Delegatów Kół Młodzieży wiejskiej // Życie Krzemienieckie. 1933. № 7. Rok II. S. 303-304
37. Dr. Z. O. Wieczór dyskusyjny // Życie Krzemienieckie. 1932. № 4. Rok I. S. 20-22
38. Fundusz stypendialny Pracowników L. K. // Życie Krzemienieckie. 1933. № 3. Rok II. S. 138
39. Gospodarka rybna Liceum Krzemienieckiego // Życie Krzemienieckie. 1938. № 11. Rok VII. S. 262-263
40. Groszyński K. Kuźnica kultury // Życie Krzemienieckie. 1933. № 2. Rok II.

- S. 91-97.
41. Groszyński K. Wieczory dyskusyjne // *Życie Krzemienieckie*. 1932. № 2. Rok I. S. 17-20
 42. H. C. Z objazdów domów ludowych // *Życie Krzemienieckie*. 1936. № 2. Rok V. S. 68-70.
 43. Instytut Muzyczny w Krzemieńcu // *Przegląd Wołyński* (Tygodnik, poświęcony sprawom Wołynia). 1928. № 7 (190). Rok V. S. 8
 44. Iowiński M. Dochodowość gospodarstw włościańskich na Wołyniu w latach 1927-1930 // *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 454
 45. Jursuowa H. Uniwersytet ludowy w Michałowie (Referat wygłoszony na konferencji oświatowej w Liceum Krzemienieckim dnia 6 czerwca 1933 r.) // *Życie Krzemienieckie*. 1933. № 6. Rok III. S. 247-256
 46. Koła «Muzyczne» i «Żywego słowa» w Wiśniowcu // *Nasz Widnokrąg*. 1929. № 9-10. Rok IV. S. 30-31
 47. Komunikat Zrzeszenie Byłych Wychowanków Liceum Krzem. // *Życie Krzemienieckie*. 1934. № 11. Rok III. S. 391-392
 48. Konferencja nauczycielska w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 5-6. Rok VI. S. 95-96
 49. Konferencja samorządowych instruktorów rolnych w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. 1933. № 1. Rok II. S. 31-32
 50. Konkurs «Naszego Widnokręgu» // *Nasz Widnokrąg*. 1935. Zesz. 1-2. Rok X. S. 5-6.
 51. Krzemieniecki klub sportowy // *Przegląd Wołyński* (Tygodnik społeczno-polityczny). 1929. № 46 (281). Rok VI. S. 6
 52. Kurs ogrodniczy w Leduchowie // *Życie Krzemienieckie*. 1936. № 2. Rok V. S. 65-66
 53. Kurs ogrodniczy Liceum Krzemienieckiego w Leduchowie // *Życie Krzemienieckie*. 1936. № 3. Rok V. S. 112-113
 54. Kurs reżysersko-teatralny w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 14. Rok VII. S. 96-97

55. Kursy Nauczycielskie w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 12-13. Rok VI. S. 268-269
56. Kursy muzyczne Liceum Krzemienieckiego // *Przegląd Wołyński* (Tygodnik społeczno-polityczny). 1932. №19 (409). Rok IX. S. 2
57. Kursy samochodowe w Liceum // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 13. Rok VII. S. 350-351
58. Kursy wakacyjne w Liceum // *Życie Krzemienieckie*. 1931. № 8. Rok III. S. 15
59. Kurs żeński w uniwersytetach ludowych w Michałowce i Różynie na Wołyniu // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 5. Rok VII. S. 121-122
60. Liceum Krzemienieckie // *Przegląd Wołyński* (Tygodnik, poświęcony sprawom Wołynia). 1928. № 24 (207). Rok V. S. 9
61. Liceum Krzemienieckie na Targach w R. 1934 // *Życie Krzemienieckie*. 1934. № 9. Rok III. S. 294-295
62. Mączak F. Muzeum Regionalne w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 7. Rok VI. S. 113-118
63. Mączak F. Uwagi o wychowaniu młodzieży w internatach // *Życie Krzemienieckie: Organ Liceum Krzemienieckiego* . 1931. Rok II. S. 3-7
64. Międzyszkolne zawody sportowe w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 19-20. Rok VII. S. 506-507
65. Migawki kresowe. // *Przegląd Lubelsko- kresowy*. № 5. 1925. S. 16-17
66. Migawki kresowe // *Przegląd Lubelsko- kresowy* (Krzemieniec). №8. 1925. – S. 8
67. Motoryzacja w szkołach Liceum Krzemienieckiego // *Życie Krzemienieckie*. 1938. №19-20. Rok VII. S. 506
68. Ognisko pracy społecznej na wsi // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 14-15. Rok VII. S. 363-365
69. Kółko żywego słowa – słów kilka // *Nasz Widnokąg* . 1929. № 7-8. Rok IV. S. 22-23
70. Otwarcie geograficznego ogniska metodycznego w L. Kr. // *Życie*

- Krzemieńskie. 1933. № 1. Rok II. S. 36-37
71. Otwarcie Muzycznego Ogniska Wakacyjnego w Krzemieńcu // Życie Krzemienieckie. 1938. № 12. Rok VII. S. 290-291
72. Otwarcie uniwersytetu ludowego w Michałowie // Przegląd Wołyński (Tygodnik społeczno-polityczny). 1932. № 41 (431). Rok IX. S. 3
73. Otwarcie uniwersytetu ludowego w Michałowie // Życie Krzemienieckie. 1932. № 8-9. Rok I. S. 34-35
74. Państwowe Gimnazjum Spółdzielczości (koedukacyjne) w Krzemieńcu podaje prospekt nauki i warunków przyjęcia na rok szkolny 1937/38 // Życie Krzemienieckie. 1937. № 9. Rok VI. S. 191-192
75. Państwowy wakacyjny kurs języka ukraińskiego w Krzemieńcu // Życie Krzemienieckie. 1932. № 7. Rok I. S. 24
76. Piąty rok Muz. Ogniska Wakacyjnego w Krzemieńcu // Przegląd Wołyński (Tygodnik społeczno-polityczny). 1932. № 32 (422). Rok IX. S. 4
77. V-te spotkanie międzyszkolne sportowe Rydzyna-Krzemieńce // Życie Krzemienieckie. 1937. № 10-11. Rok VI. S. 233-235
78. Podkomisja Domów Ludowych // Życie Krzemienieckie. 1938. № 1. Rok VII. S. 14-15.
79. Poniatowski J. Liceum Krzemienieckie: dawne zasługi – nowe obowiązki // Życie Liceum Krzemienieckiego: organ Liceum Krzemienieckiego. 1931. № 7. Rok III. S. 1-27
80. Powiat Krzemieniecki // Echo Wołyńskie. 1932. № 16. Rok I. S. 6
81. Praca w metodycznym ognisku geograficznym L. K. // Życie Krzemienieckie. – 1933. № 2. Rok II. S. 111
82. Prace i zamierzenia gospodarcze Liceum Krzemienieckiego // Życie Krzemienieckie. 1937. № 18. Rok VI. S. 315-324
83. Prace sadownicze Liceum Krzemienieckiego // Życie Krzemienieckie. 1938. № 10. Rok VII. S. 244-245
84. Rada Pedagogiczna Liceum Krzemienieckiego // Życie Krzemienieckie. 1937. № 18. Rok VI. S. 328

85. Rozmowa profesora Henryka Moscickiego z kuratorem L. K. //Życie Krzemienieckie. 1938. № 13. Rok VII. S. 303-308
86. Rozwój szkolnictwa powszechnego w pow. Krzemienieckim //Życie Krzemienieckie. 1938. № 19-20. Rok VII. S. 471-476
87. Rysunkowe ognisko Wakacyjne L. K. // Życie Krzemienieckie. 1938. № 9. Rok VII. S. 218
88. Shejbal S. Ruch Fotograficzny w Krzemieńcu (Z powodu wystawy prac fotografików Krzemienieckich) // Życie Krzemienieckie. 1932. №8-9. Rok I. S. 8-12
89. Sołtykiewiczówna H. Tradycje Czackiego w dzisiejszym Liceum //Nasz Widnoką: Organ Liceum Krzemienieckiego . 1928. Rok IV. S. 3-4
90. Społeczny kurs oświatowy // Życie Krzemienieckie. 1932. №12. Rok I. S. 32
91. S. S. Ruch fotograficzny w Krzemieńcu // Życie Krzemienieckie. 1932. № 10-11. Rok III-IV. S. 34
92. Straż pożarna Liceum Krzemienieckiego // Życie Krzemienieckie. 1938. №11. Rok VII. S. 263-264
93. Szelażkowa J. Kurs wychowania obywatelskiego związku pracy obywatelskiej kobiet // Życie Krzemienieckie. 1932. № 7. Rok I. S. 20-22
94. Tkaczuk M. Zjazd byłych wychowanków Liceum Krzemienieckiego // Nasz Widnoką . 1929. № 5-6. Rok IV. S. 16-19
95. Tydzień książki polskiej w pow. Krzemienieckim // Życie Krzemienieckie. 1933. № 10. Rok II. S. 404-405
96. Uniwersytety ludowe Liceum Krzemienieckiego w Michałowce i Różynie na Wołyniu // Życie Krzemienieckie. 1938. №5. Rok VIII. – S. 121-122
97. Uniwersytety ludowe Liceum Krzemienieckiego w Michałowce i Różynie //Życie Krzemienieckie. 1936. № 8-9. Rok V. S. 364
98. Uroczystość w Krzemieńcu //Przegląd Wołyński (Tygodnik społeczno-polityczny). 1932. № 45 (435). Rok IX. S. 4
99. Utworzenie Koła szkolnego w liceum. Pionier morza (Biuletyn oddziału ligi morskiej i kolonialnej w Krzemieńcu). 1934. Rok III. Zesz. 2. S. 9-10

100. Wesełowski B. W związku z Daltońskim laboratoryjnym planem (System Daltoński w szkole radzieckiej) // *Życie Liceum Krzemienieckiego*. 1931-1932. № 10-11. Rok III-IV. S. 21-25
101. Wieczór dyskusyjny L. K. z referatem kuratora dr. Eust. Nowickiego // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 1-2. Rok VI. S. 19-20
102. Wieczór dyskusyjny // *Życie Krzemienieckie*. 1934. № 4. Rok III. S. 121
103. Wiejski Uniwersytet jako czynnik przebudowy wsi. (Streszczenie referatu p. Kuratora Nowickiego). // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 3. Rok VI. S. 36-39
104. Wiśniowiec – nowy ośrodek kultury na kresach // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 14-15. Rok VII. S. 360-363
105. Wrażenie z praktyki pedagogicznej // *Nasz Widnokąg* . 1935. Zesz. 1-2. Rok X. S. 11-12
106. Wycieczka grona nauczycielskiego Liceum Krzemienieckiego do Wiednia // *Nasz Widnokąg*. 1929. № 7-8. Rok IV. S. 25-26
107. Wystawa malarstwa nowoczesnego // *Życie Krzemienieckie*. 1934. № 4. Rok III. S. 130
108. Wystawa obrazów malarzy krzemienieckich // *Życie Krzemienieckie*. 1934. № 1. Rok III. S. 28
109. Zadrożny M. Idziemy naprzód // *Życie Krzemienieckie*. 1933. № 1. Rok II. S. 18-20
110. Zadrożny M. O potrzebie organizacji czytelnictwa // *Życie Krzemienieckie*. 1933. № 9. Rok II. S. 392-395
111. Zakończenie X kursu uniwersytetu ludowego w Michałowce // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 5. Rok VII. S. 123
112. Zawody międzyszkolne w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 3. Rok VI. S. 47
113. Zebranie Instruktoratu Młodzieży wiejskiej // *Życie Krzemienieckie*. 1933. № 1. Rok II. S. 29-30
114. Zebranie naukowe pracowników Liceum Krzemienieckiego // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 23-24. Rok VII. S. 547

115. Zebranie Rady Naukowej Muzeum Ziemi Krzem. // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 7. Rok VI. S. 129-130
116. Zebranie Rodziny Licealnej // *Życie Krzemienieckie*. 1938. № 1. Rok VII. S. 11-13
117. Ze sportu narciarskiego // *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 24. Rok VI. S. 513-514
118. Zjazd b. wychowanków Liceum Krzemienieckiego // *Przegląd Wołyński* (Tygodnik społeczno-polityczny). – 1932. – № 15 (405). Rok IX. S. 1
119. Zjazd-zrzeszenie byłych wychowanków Liceum Krzem. // *Życie Krzemienieckie*. 1932. № 4. Rok I. S. 22-23
120. Z uniwersytetu ludowego L. K. w Michałowce // *Życie Krzemienieckie*. 1936. № 3. Rok V. S. 111
121. Z Wystaw Wołyńskich w Warszawie // *Życie Krzemienieckie*. 1935. № 3. Rok IV. S. 115-116.

Мемуари, щоденники, листування, спогади

122. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. 2-ге вид. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. 400 с.
123. Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 2: Juliusz Słowacki – największy Krzemieńczyk. Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1977. 125 s.
124. Berezawski A. Ludność powiatu Krzemienieckiego // *Nasz Widnokrąg*. 1926. № 2-3. Rok I. S. 22-25
125. Charzanowska G. Z Życia Liceum // *Nasz Widnokrąg*. 1936. № 6-7. Rok I. S. 100.
126. Gargolinski A. O naszych wycieczkach // *Nasz Widnokrąg*. 1936. № 5. Rok X. S. 68-70
127. Groszyński K. Mój Krzemieniec (Fragmenty) // *Biesiada Krzemieniecka*. Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 49-63
128. Jagodziński A. Kurator LK Srefan Czarnocki // *Biesiada Krzemieniecka*. Zesz.

3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 155-157
129. Jagodziński A. Szkoła Białokrynicka // Biesiada Krzemieniecka. Zesz 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 67-71
130. Jagodziński A. Wykaz nauczycieli i urzędników Państwowej Średniej Szkoły Rolniczej (Rolniczo-Leśnej) w Białokrynicy wchodzącej w skład Liceum Krzemienieckiego // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 118-123
131. Jagodziński Z. O Biesiadach Krzemienieckich // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 1. – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1977. S. 7-24
132. Jagodzinski Z. Podstawy materialne Liceum Krzemienieckiego // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 17-22
133. Juljisz Poniatowski Wizytaror Liceum Krzemienieckiego. Mianowany został dnia 28 czerwca 1934 r. Ministrem rolnictwa i reform rolnych // Życie Krzemienieckie. 1934. № 6. Rok III. S. 198-200
134. Piechnik M. Gdy wspominał M. O. W. (Muzyczne Ognisko Wakacyjne) // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 72-100
135. Sheybal S. Wspomnienia 1891–1970. Kraków-Wrocław: Wyd-wo Literackie. 308 s.
136. Wrażenie z wieczornicy młodzieży wiejskiej w Krzemieńcu // Życie Krzemienieckie. 1932. № 2. Rok I. S. 15-16
137. Z uniwersytetu ludowego L. K. w Michałowce // Życie Krzemienieckie. 1936. № 3. Rok V. S. 111

Монографії, брошури, статті

138. Гетьманчук М. Проблема належності фондів Кременецького ліцею у відносинах Української СРСР з Польщею в 1921-23 рр. // Місто Кременець в історії освіти, науки, культури: Матер. Міжнар. конф. 23-24 травня 2002р. Кременець, 2002. С. 88-96
139. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 725 с.
140. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX- 30-ті рр. XX ст.): Монографія. Житомир: Житомирський держ. пед. у-тет, 2003 р. 136 с.
141. Кондратюк В., Зайцев О., Верхоляк І., Хома Л. Суспільно-політичне життя в Україні в 20-30 роках XX століття. Львів, 1993. 74 с.
142. Корнійчук Л. Я. Становище трудящих західних областей України під владою панської Польщі. (1920-1939 рр.). К. : АН УРСР, 1957. 71 с.
143. Крамар Ю. Освітня політика Воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей ВДУ. 2000. С. 97-102
144. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. К., 2002. 133 с.
145. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львів: Вища школа, 1983. 254 с.
146. Михайлюк О. Кичій І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 192 с.
147. Оболончик Н. Бібліотека Кременецького ліцею 20-30-х рр. XX ст. //Минуле і сучасне Волині і Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї: Наук. зб.: Матеріали XVI Волин. наук. істор.-краєзн. конф. присвяч. 65-річчю Волин. держ. обл. універс. наук. б-ки ім. Олени Пчілки. Луцьк, 2005. С. 28
148. Оболончик Н. Волинський науковий інститут при Кременецькому ліцеї (1938-1940 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових

- статей історичного факультету. 2002. Випуск 7. С. 85-88
149. Оболончик Н. Джерела з історії Кременецького ліцею (1920-1939 рр.) //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. Вип. 1. С. 335-342
150. Оболончик Н. Діяльність народних університетів на Волині у 1920-1930-х рр. //Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. 2005. Випуск 10. С. 52-56
151. Оболончик Н. Кременецький ліцей – культурно-освітній осередок Волині 20-30-их років ХХ століття // Місто Кременець в історії освіти, науки, культури: Матер. міжнар. конф. 23-24 травня 2002 р. Кременець, 2002. С. 109-113
152. Оболончик Н. Музей Кременецької землі // Діалог. 2001. № 34. С. 4
153. Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті рр.: до проблеми польсько-українського порозуміння // Збірник навчально-методичних матеріалів ВДУ. Луцьк, 1998. С. 82-87
154. Панасюк В. Режим двомовності в шкільництві на Волині у 1920-1930-их роках // Науковий вісник ВДУ: Істор. Науки. Луцьк, 2000. Вид. 1. С. 69-79
155. Пономаренко С. З історії шкільництва в Західній Україні у 1921-1939 //Науковий вісник ВДУ. Луцьк, 1996. Вид. 1. С. 19-22
156. Пономаренко С. Суспільно-політична ситуація на Волині у 20-их роках ХХ ст. // Науковий вісник ВДУ: Істор. Науки. Луцьк, 1999. Вип.5. С. 91-95
157. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939 рр.). Київ. 1985. 271 с.
158. Ткачук П. Політика уряду Польщі у галузі народної освіти на Волині (1919–1939) // Волинь і Волинське зарубіжжя. Луцьк, 1994. С. 150-153
159. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець. Папірус, 199. 320 с.

160. Шваб А., Оболончик Н. Матеріали з історії Кременецького ліцею 1920-1939 рр. у фондах Кременецького краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк-Колодяжне, 18-19 травня 2004 р. Луцьк, 2004. С. 239-241
161. Шваб. А., Оболончик Н. Організаційно-структурні засади діяльності Кременецького ліцею в 1920-1930 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2001. № 10. С. 19-23
162. Bedyński A. Licea zawodowe. Lwów-Warszawa: Książnica-atlas. S. A. Zjednocz. Zakłady kartogr. i wydawn. T. N. S. W. 1938. 43 s.
163. Bieda S. Z praktyki wychowawczej w szkole ćwiczeń // Życie Liceum Krzemienieckiego. 1931. № 7. Rok III. S. 7-14
164. Bzezicki F. Innowacje pedagogiczne w Polsce (1918-1939). Szczecin, 1984. 134 s.
165. Czarnocki S. Znaczenie L. Kr. Dla Wołynia // Czarnocki S. Artykuły i przemówienia: 1932-1939. Londyn, 1986. S. 115-125
166. Falski M. Potrzeby szkolnictwa powszechnego (w okresie związanego przerostu dzieci). Warszawa, 1929. 95 s.
167. Gospodarka rolna // Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej: 1920-1935. Krzemieniec: nakładem Liceum Krzemienieckiego, 1935. S. 26-29
168. Hermaszewski A. Na wygnańczej drodze // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 1. Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1977. S. 29-45
169. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. Wyższa szkoła pedagogiczna w Siedlcach. 271 s.
170. Iwaszczuk I. Wrażenia z pobytu w Smydze // Nasz Widnokrąg . 1936. № 5 Rok X. S. 68-70
171. Kościa H. Stefan Czarnocki – dokumenty z archiwów w Tarnopolu // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 4: Tadeusz Czacki i jego dzieło. Londyn: Komitet Biesiady Krzemienieckiej, 2003 S. 146-147

172. Majątki i dobra // Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej: 1920-1935. Krzemieniec: nakładem Liceum Krzemienieckiego, 1935. S. 18-20
173. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. Wrocław-Warszawa-Kraków. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. W-wo Polskiej Akademii Nauk, 1968. 225 s.
174. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Instytut Historii PAN «Ossolineum», 1988. 199 s.
175. Miąsto J. Kształcenie zawodowe w Drugiej Rzeczypospolitej // Oświata, szkolnictwo i wychowanie w latach II Rzeczypospolitej. Lublin: Wyd-wo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. S. 71-80
176. Michalski S. Koncepcje edukacji w II Rzeczypospolitej (Studium z pedagogiki porównawczej). Warszawa. 1998. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne. 295 s.
177. Michalski S. Koncepcje systemu edukacji narodowej w latach 1919-1945 //Oświata, szkolnictwo i wychowanie w latach II Rzeczypospolitej. Lublin: Wyd-wo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. S. 9-13
178. Organizacja administracji // Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej: 1920-1935. Krzemieniec: nakładem Liceum Krzemienieckiego, 1935. S. 14-17
179. Podstawy prawne // Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej: 1920-1935. Krzemieniec: nakładem Liceum Krzemienieckiego, 1935. S. 12-13
180. Postępowa myśl oświatowa w Polsce w latach 1918-1939. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wyd-wo polskiej Akademii nauk. 1979. 543 s.
181. Przedsiębiorstwa przemysłowe // Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej: 1920-1935. – Krzemieniec: nakładem Liceum Krzemienieckiego, 1935. S. 24-25
182. Przyjemski F. O polskim systemie wychowawczym. Kraków: Wytłoczono w krakowskiej drukarni nakładowej skład Główny w Księgarni tow. Szkoły ludowej w Krakowie, 1930. 94 s.

183. Rowid H. System daltoński w szkole powszechnej (z zagadnień współczesnej metodyki). – Warszawa, nakład Gebethnera i Wolffa, 1933. – 108 S.
184. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. T.1. 317 s.
185. Somorowski S. Zagadnienie ustroju szkolnictwa w Polsce // Postępowa myśl oświatowa w Polsce w latach 1918-1939. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wyd-wo polskiej Akademii nauk. – 1979. S. 112-116
186. Sułkowska-Gładuń J. Uniwersytety ludowe Liceum Krzemienieckiego //Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 23-35
187. Warda K. Skice z dziejów szkół Krzemienieckich (Biblioteki liceum ich zasoby i losy). Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 2000. 233 s.
188. Wieczorek T. Ludowa oświata rolnicza w II Rzeczypospolitej – Zamierzenia i rzeczywistość // Oświata szkolictwo i wychowanie w latach Rzeczypospolitej, Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curi-Skłodowskiej. S. 81-84
189. Wolski T. Szkoła powszechna. Lublin: Nakładem S. K. i Wyd. «Placówka Lubelska», 1924. 18 s.
190. Wroczyński R. Dzieje oświaty Polskiej (1795-1945). T. II. Warszawa, Wyd-wo «Zak». 1996. 331 s.
191. Wroczyński R. Praca oświatowa (rozwój-systemy-problematyka). – Poznań. Nasza Księgarnia. 1995. 273 s.
192. Zakłady naukowe i wychowawcze // Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej: 1920-1935. Krzemieniec: nakładem Liceum Krzemienieckiego, 1935. S. 30-39
193. Żółkiewski W. Kierownicy i pedagodzy szkół Liceum Krzemienieckiego //Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3: Liceum Krzemienieckie 1920-1939 – Londyn: Komitet Biesiady Krzemienieckiej, 1998. S. 127-129
194. Żółkiewski W. Kierownictwo i zespół pedagogiczny szkół kuratorium Liceum Krzemienieckiego w latach 1920-1939 // Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej,

- Londyn, 1998. S. 101-115
195. Żółkiewski W. Zmarli tragicznie lub polegli pedagodzy i wychowankowie szkół Liceum Krzemienieckiego – ofiary II wojny światowej //Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3: Liceum Krzemienieckie 1920-1939 – Londyn: Komitet Biesiady Krzemienieckiej, 1998. S. 124-139
196. Żorawska E. Chronologia rozwoju odrodzonego Liceum Krzemienieckiego //Biesiada Krzemieniecka. Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920-1939) – Komitet Biesiady Krzemienieckiej, Londyn, 1998. S. 36-48